

APARIȚIA TELL-URILOR EPOCII BRONZULUI ÎN BAZINUL CARPATIC. PROBLEME DE CRONOLOGIE*

FLORIN GOGĂLTAN

Datorită strădaniilor a numeroși cercetători care, de aproape 150 de ani, investighează sistematic movilele artificiale de la Dunărea Mijlocie, tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic constituie un fenomen relativ bine cunoscut¹. O problemă a rămas totuși nelămurită, și anume găsirea unei definiții clare, care să permită realizarea unui catalog complet al acestor monumente. Plecând de la principiul că un tell reprezintă, în Bazinul Carpatic, o așezare multistratificată, caracteristică unei anumite culturi arheologice, care s-a format prin acumularea succesivă a resturilor unor construcții de suprafață realizate din lut și având o structură din lemn, am adunat până la această dată un număr de 188 de situri care îndeplinesc respectivele caracteristici (fig. 1). Pe baza numărului nivelurilor arheologice și a grosimii stratului de cultură, am propus împărțirea lor în *tell-uri propriu-zise* și *așezări de tip tell*. Astfel, *tell-uri propriu-zise* am considerat acele așezări care au cel puțin trei niveluri arheologice și/sau o depunere de peste 1 m, iar *așezările de tip tell* acele situri cu o stratigrafie de până la 1 m și/sau cel puțin două niveluri arheologice. Cea de-a treia categorie sunt *așezările având forma unei movile sau ridicături*, ce reflectă o continuitate a locuirii (*Siedlungshügel*, *Moundsettlement*), dar pentru care nu există informații cu privire la grosimea stratului arheologic sau numărului nivelurilor de locuire².

---

* Acest articol constituie un rezumat al cercetărilor mele ca bursier al Fundației Alexander von Humboldt în cadrul Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität Berlin (2001–2002). În primul rând mulțumirile mele se îndreaptă către Fundația Alexander von Humboldt și profesorul Bernhard Hänsel, care mi-a sugerat și îndrumat proiectul de cercetare intitulat „Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Studien zu Siedlungswesen und Chronologie der Zeit um 2000 v.Chr.”. În toată această perioadă cu sfaturi utile și sugestii generoase au stat alături de mine Tudor Sorocanu, Rodica și Nikolaus Boroffka. Lor li se alătură și alți prieteni și colegi a căror listă este prea mare pentru a putea fi amintită aici în totalitate (Nándor Kalicz, Ioannis Aslanis, Emily Schalk, Svend Hansen, Blagoje Govedarica, Reinhardt Jung, Bogdan Burtea, Stefan Schwenzer, Szilvia Guba, Anca Popescu, Radu Băjenariu...). Julia Wagner și-a găsit timp ca să concepem împreună hărțile de răspândire. Tuturor le mulțumesc încă o dată.

¹ Un scurt istoric al cercetărilor se găsește la Kovács 1988, 17 sqq. sau Gogăltan 2002, 16 sqq. Informații generale cu privire la tell-urile epocii bronzului au fost relativ recent publicate de către Bóna 1992a, 9 sqq. și David 1998, 231 sqq.

² Gogăltan 2002, p. 23 sqq. Pentru varianta în limba română vezi Gogăltan 2003b, p. 61 sqq.

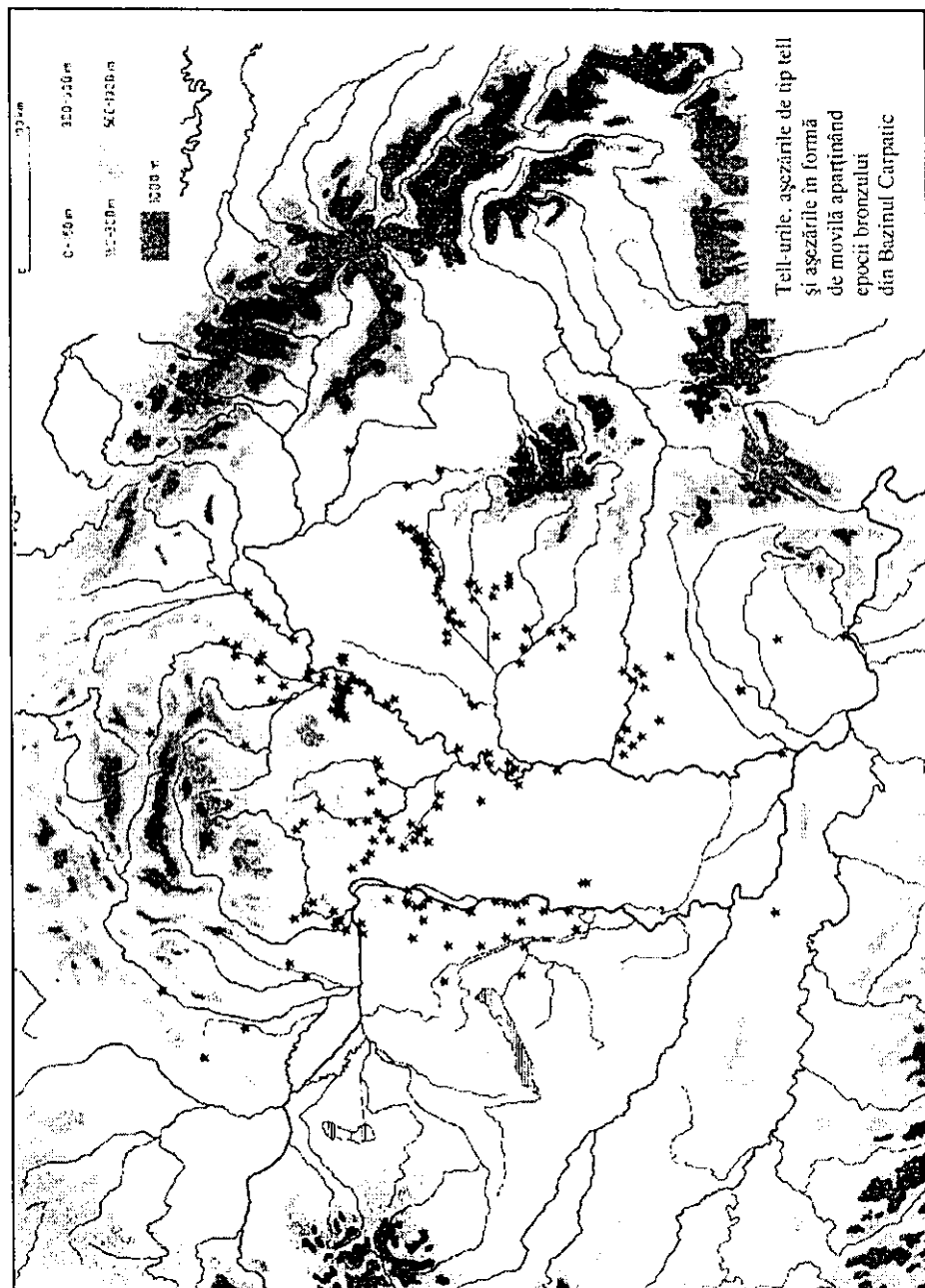

Fig. 1. – Tell-urile, așezările de tip tell și așezările în formă de movilă aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

Este unanim împărtășită părerea că reapariția tell-urilor, după mai bine de 2000 de ani³, se leagă de îmbunătățirea condițiilor climatice, fenomen ce marchează începutul subborealului⁴. Sintetizând momentele cronologice și culturale ale apariției lor, am putut contura cinci orizonturi⁵ (fig. 2).

a.Chr.	Sudul Germaniei și Austria	Bazinul Carpatic (Hänsel)	Cronologia maghiară și românească	Grecia continentală	Orizonturile tell-urilor epocii bronzului	Culturi
1500	B2	MD III fröh	BT I	SH IIB	Orizont 5	Vatya III, Gerjan, Mad'arovec târziu
1600	B1	MD II	BM III	SH IIA		
1700	A3	MD I		BM II	SH I	Orizont 4
1800			MH III			
1900	A2	FD III	BM I	MH II	Orizont 3	Nagyrev, Mureș I, Hatvan, Gornea-Orlești, Otomani I, Vatya I, Vatina I (Pancsevo-Omoljca, Cornești-Crvenka), Wietenberg, Tokod
2000				MH I		
2100						
2200				FH III	Orizont 2	Nyirseg, Nagyrev, Samslau
2300	A1	FD II	BT III			
2400	A0				Orizont 1	Somogyvár-Vinkovci
2500		FD I	BT II			
			BT I	FH II		

Fig. 2. – Bronzul timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic. Schiță culturală și cronologică.

Primul orizont (fig. 3) corespunde debutului bronzului timpuriu (înainte de 2500 a.Chr.). Tell-ul de la Vinkovci „Tržnica”, sondat în 1962 de către S. Dimitrijević, are o stratigrafie de 4,20 m. Dintre aceștia, 1,60 m și trei orizonturi de locuire (C, D1-D2) aparțin culturii Somogyvár-Vinkovci (Dimitrijević 1966, 8 sqq.) (fig. 4/1).

³ Mai nou date sintetice despre tell-urile neolitice din Bazinul Carpatic la *Gogâltan 2003a*, 223 sqq.

⁴ Mai nou *Starkel 1997*, 540.

⁵ Prescurtările folosite în tabelul cronologic înseamnă: FD I – Frühe danubische Bronzezeit I; FD II – Frühe danubische Bronzezeit II; FD III – Frühe danubische Bronzezeit I; MD I – Mittlere danubische Bronzezeit I; MD II – Mittlere danubische Bronzezeit II; MD III – Mittlere danubische Bronzezeit III; SD I – Spät danubische Bronzezeit I (vezi Hänsel 1968, p. 19 sqq.); BT I – Bronz timpuriu I; BT II – Bronz timpuriu II; BT III – Bronz timpuriu III; BM I – Bronz mijlociu I; BM II – Bronz mijlociu II; BM III – Bronz mijlociu III; BT I – Bronz târziu I (vezi Gogâltan 1999a, p. 71 sqq.); FH II – Frühhelladisch II; FH III – Frühhelladisch III; MH I - Mittelheladisch I; MH II – Mittelheladisch II; MH III - Mittelheladisch III; SH I – Spätheladisch I; SH IIA – Spätheladisch IIA; SH IIB – Spätheladisch IIB (vezi de exemplu Maran 1998, p. 7 sqq.).

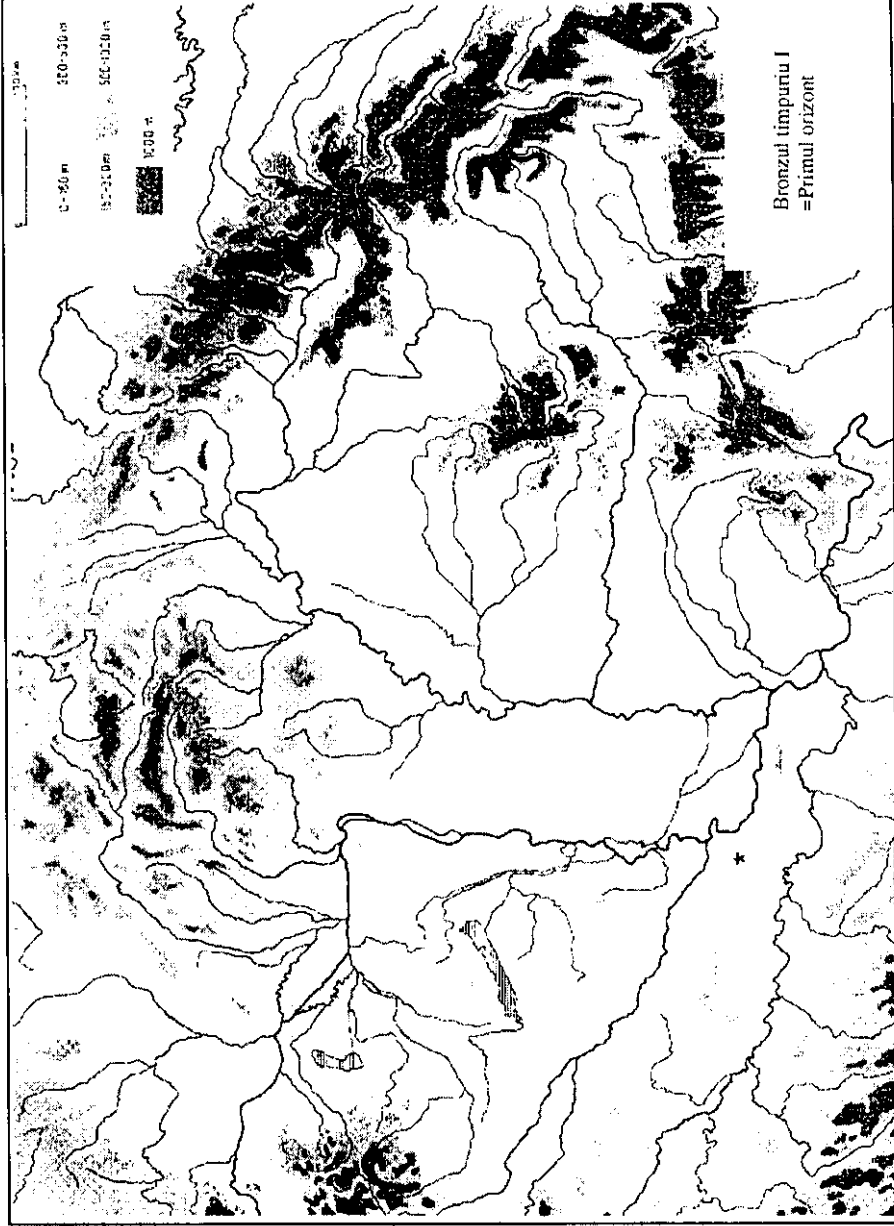

Fig. 3. Tell-urile, aşezările în formă de movilă din Bazinul Carpatic. Bronzul timpuriu I = Primul orizont.

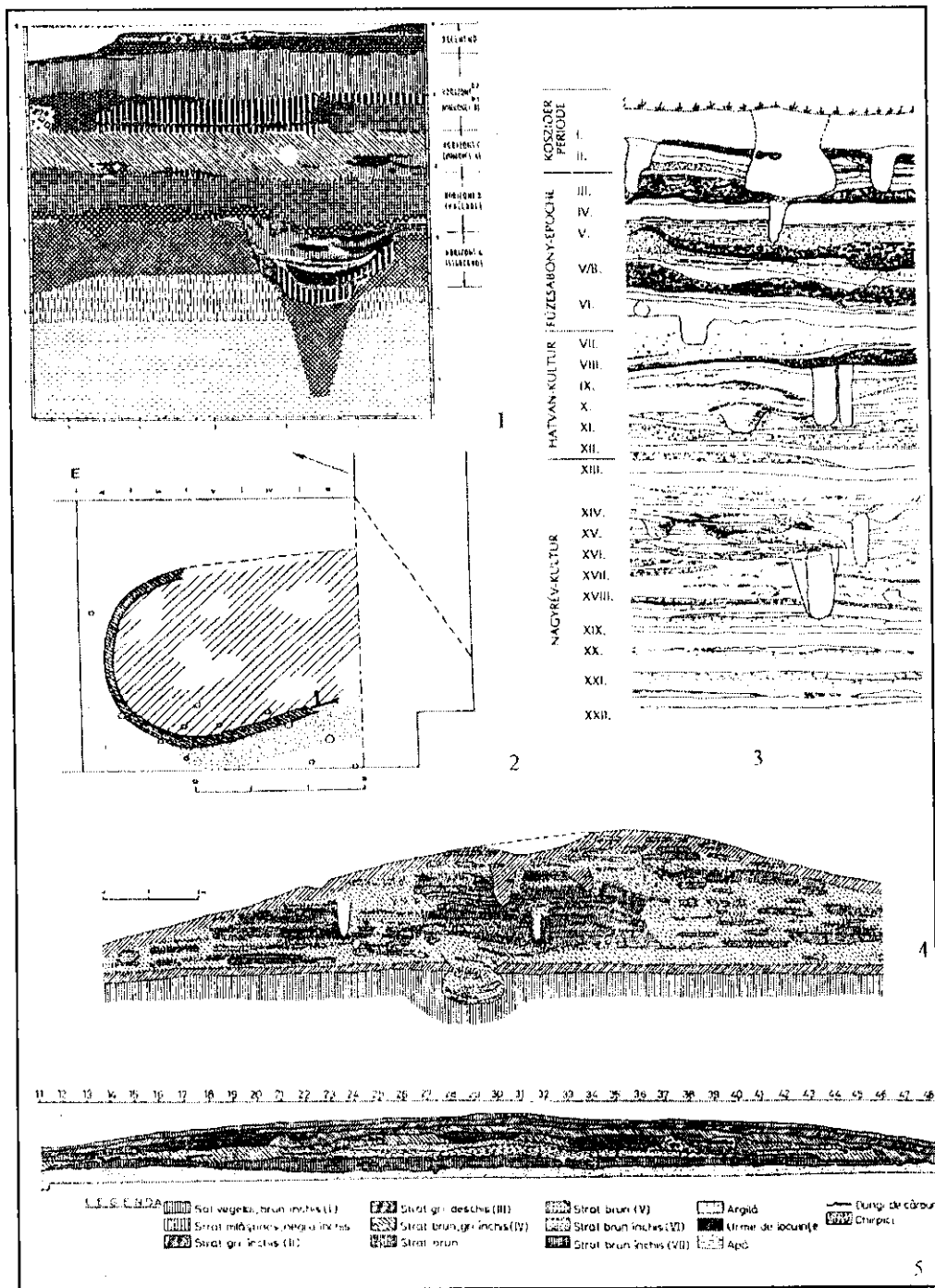

Fig. 4. – Vincovci „Tržnica”. Stratigrafia așezării (după *Dimitrijević 1966*); 2. Bolečke. Planul unei locuințe aparținând primei etape din evoluția culturii Nagyrév (după *Poroszlai 2000a*); 3. Tószeg. Stratigrafia așezării (după *Bóna 1992b*); 4. Tiszalúc „Dankadomb”. Stratigrafia așezării (după *Kalicz 1968*); 5. Săcuieni. Stratigrafia așezării (după *Bader 1978*).

Alte monumente care ar putea fi încadrate cu siguranță în acest orizont lipsesc deocamdată⁶. Situația de la Tiszalúc „Dankadomb” este destul de neclară (fig. 4/4). Chiar dacă N. Kalicz discută despre două niveluri de cultură și o stratigrafie de 40–60 cm aparținând culturii Nyírség (Kalicz 1968, 69, nr. 113), ceea ce ar permite încadrarea acestui sit între așezările de tip tell (*Tellartige Siedlung*), nu avem certitudinea datării sale în prima etapă a bronzului timpuriu⁷. Cu siguranță însă că acest sit evoluează pe parcursul etapei a II-a a bronzului timpuriu. În privința arhitecturii, chiar dacă au fost identificate în toate cele trei niveluri de locuire de la Vinkovci urme de la construcții de suprafață având podina din lut și pereții din lemn și lut, cercetările restrânse (o suprafață de 5,5×5,5 m) nu au permis observații mai detaliate privind forma și dimensiunile locuințelor.

Pentru bronzul timpuriu I tell-ul de la Vinkovci constituie o excepție. În restul arealului culturii Somogyvár-Vinkovci se cunosc doar așezări cu un singur nivel de cultură, și acesta foarte subțire, bordeie, vetre de foc și gropi menajere (Tasić 1984, 17 sqq.; Bondár 1995, 230 sqq., cu literatura mai veche). O situație identică este întâlnită și în arealul culturii contemporane și învecinată geografic: Makó-Kosihy-Čaka⁸. Este clar că prin acest prim orizont al apariției tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic nu am făcut decât să marchez începuturile unui proces care deocamdată nu caracterizează sud-estul Europei Centrale.

Cel de-al doilea orizont (fig. 5) corespunde, în cronologia relativă, etapei a II-a a bronzului timpuriu (aproximativ 2400 – circa 2300 a. Chr.). La acest moment iau naștere în zona Dunării o serie de tell-uri caracteristice culturii Nagyrév. Mediul ambiant pe care-l oferea terasa înaltă de pe malul drept al Dunării s-a dovedit a fi propice fondării unor noi așezări. Practicarea intensă a agriculturii, la care se adaugă vânătoarea și pescuitul, au făcut posibil ca la Bölske să existe o continuitate a locuirii de-a lungul tuturor fazelor de evoluție ale culturii Nagyrév (Poroszlai 2000a, 111 sqq., cu literatura mai veche). Astfel, nu mai puțin de 12 niveluri de construcții de suprafață au fost identificate în interiorul unei așezări fortificate. Din cele mai vechi straturi arheologice (proto Nagyrév: nivelurile 20–19) se cunosc doar case având o structură din lemn (*Pfostenkonstruktion*), fără a putea fi identificate și podele din lut. Mult mai multe informații au putut fi strânse din

⁶ Rămâne deocamdată neclară situația stratigrafică de la Dunaföldvár „Kálvária=Öreghegy”, unde noile săpături efectuate de către G. Szabó au oferit prea puține informații cu privire la acel nivel „Makó-Somogyvár” (Szabó 1992, 38 sqq.).

⁷ Despre sistemul cronologic relativ adoptat pentru bronzul timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic vezi discuția la Gogâltan 1999a, 71 sqq., sau în câteva articole publicate în limbi de circulație internațională: Gogâltan 1998, 191 sqq.; Gogâltan 2000, 229 sq.; Gogâltan 2001, 291 sqq. Tot aici pot fi găsite și datele ¹⁴C calibrate la care voi face referire atunci când datez diversele secvențe ale acestei perioade.

⁸ Citez ultimele articole publicate referitoare la această manifestare culturală. Aici poate fi găsită și bibliografia generală mai veche a problemei: Tóth 2001, 115 sqq.; Nevizánsky 2001, 19 sqq.; Patay 2002, 43 sqq.; Kulcsár 2002, 441 sqq.

nivelurile caracteristice primei etape din evoluția culturii Nagyrév (faza Ökörhalom). O locuință orientată NV-SE cu dimesiunile de 3,10×4,70 m, avea colțurile rotunjite, podeaua din lut galben și două vetre de foc (fig. 4/2). Situația de la Bölske nu este singulară, ea putând fi completată cu realitățile identificate în tell-urile de la Dunaföldvár (*Szabó 1992*, 38 sqq., cu literatura mai veche), Gerjen (*Szabó 1992*, 73 sqq., cu literatura mai veche) ori Siógárd (*Szabó 1992*, 69 sqq., cu literatura mai veche).

Aceleași condiții favorabile locuirii au fost găsite de către comunitățile Nagyrév și în zona Tisei Mijlocii⁹. Tot la acest orizont este fondat primul sat de la Tószeg (*Bóna 1992b*, 101 sqq., cu literatura mai veche) (fig. 4/3) și, ceva mai târziu, cel de la Nagyrév (*Tompa 1937*, 65 sqq.). Procesul gradual de sedentarizare a populației nu este propriu doar culturii Nagyrév, așezările de tip tell de la Tiszalúc (*Kalicz 1968*, 69, nr. 113, 72 sq.), Gáborján (*Máthé 1988*, 37 sqq.) și Săcuieni (*Bader 1978*, 34, 36 sq.) (fig. 4/5), caracteristice grupelor Nyírseg și Sanislău, reflectă un fenomen ce va cuprinde treptat întregul Bazin Carpatic (*Kalicz 1984*, 110 sq.). Depunerile stratigrafice din aceste situri abia dacă depășesc 50 de cm, dar existența a cel puțin două niveluri de locuire sunt dovada clară a folosirii mai îndelungate a aceluiași areal. În privința arhitecturii, locuințe de suprafață, deocamdată modeste ca dimensiuni, având o structură din lemn, podeaua în unele cazuri lutuită de mai multe ori, pereții dintr-o structură ușoară din lemn, ulterior lutuită (la Dunaföldvár aceștia au fost pictați), acoperișul realizat din materiale ușoare aflate la fața locului (stuf, paie), pot fi întâlnite peste tot.

Față de orizontul anterior, acum asistăm la momentul în care apariția tell-urilor, chiar dacă la o scară încă redusă, constituie deja un fenomen relativ bine conturat. Practic s-a depășit etapa în care tell-urile reprezintă o excepție. Trebuie totuși precizat că marea majoritate a așezărilor manifestărilor culturale Nagyrév¹⁰, Nyírseg (*Dani 1999*, 49 sqq., cu literatura mai veche) sau Sanislău (*Németi, Roman 1995*, 25 sqq., cu literatura mai veche) continuă să aibe doar un singur nivel de cultură. Depunerile arheologice și arhitectura sunt extrem de modeste, aducându-ne aminte de orizontul anterior.

Orizontul al treilea (fig. 6) (bronz timpuriu III-bronz mijlociu I) este cel care marchează momentul formării majorității tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic¹¹. Practic, de-a lungul a circa 300 de ani (între aproximativ 2300 și 1950 a. Chr.)

⁹ Vezi de exemplu situația din preajma localităților Tiszazug sau Nagyrév (*Kovács 1998*, 487 sq., Abb. 4–5).

¹⁰ () prezentare generală a așezărilor culturii Nagyrév la *Bóna 1991*, 73 sqq.; *Bóna 1992a*, 18 sqq.; *Kalicz-Schreiber 1995*, 133 sqq.

¹¹ Am preferat stabilirea unui singur orizont pentru ultima etapă a bronzului timpuriu și prima etapă a bronzului mijlociu, în primul rând pentru a putea încadra debutul unor movile artificiale aparținând culturii Hatvan. Lipsa cercetărilor arheologice în unele așezări ale acestei culturi, socotite a fi tell-uri, face imposibilă datarea exactă a începuturilor lor. La acesta se adaugă și divergențele care există, între colegii din Ungaria pe de-o parte și cei din România și Slovacia pe de altă parte, în

am putut înregistra peste 100 de noi movile artificiale în care au fost găsite urmele unor așezării. Așezările-tell se grupează în areale geografice distincte din sud-estul Europei Centrale, care acoperă atât zonele joase din Câmpia Mureșului, Tisei, Crișurilor, Barcăului/Berettyó și Er-ului, terasa înaltă a Dunării din centrul Ungariei, cât și zona colinară de la nord-est de Budapesta (Gödöllő) sau cea de la poalele munților Bükk. Din punct de vedere cultural arheologic, avem de-a face cu un fenomen general, procesul de constituire a tell-urilor fiind practic caracteristic pentru ceea ce noi identificăm astăzi prin grupele sau culturile Mureș I: Periam „Movila Șanțului” (*Roska 1911*, 16 sqq.; *Soroceanu 1991*, 96 sqq., 138 sq., nr. 79, cu literatura mai veche), Semlac „Livada lui Onea” (*Popescu 1956*, 316; *Gogâltan 1996*, 45, pl. VIII–IX), Kiszombor „Juhos Miklós tanyá=Új Élet Tsz.” (*Foltiny 1942*, 100 sqq., Taf. I/10–16; *L.Horváth 1985*, 73 sqq.; *Soroceanu 1991*, 135, nr. 44, cu literatura mai veche) etc.; Hatvan: Malé Kosihy „Törökdomb” (*Henszlmann 1876*, 266; *Točík 1981b*, cu literatura mai veche), Tiszalúc „Dankadomb” (*Kalicz 1968*, 69, nr. 113; 72 sq., 114 sq., nr. 1; 132, 134; Abb. 5–11; Taf. 28–56, 120–122), Törökszentmiklós „Terehalom” (*Tárnoki 1992*, 128 sqq.; *Tárnoki 2001*, p. 97 sqq., cu literatura mai veche) etc.; Vatina I: Cornești „Dealul Cornet” (*Soroceanu, Radu 1975*, 33 sqq.; *Medeleț 1993*, 115 sqq., cu literatura mai veche), Foeni „Gomila Lupului” (*Marinković 1996*, 21 sqq., pl. I/1-5; *Gogâltan 1999b*, pl. 12–14), Oreșac „Židovar” (*Gavela 1952*, 24 sqq.; *Uzelac și colab. 1997*, cu literatura mai veche) etc.; Otomani I: Carei „Bobald” (*Roman, Némethi 1990*, 39 sqq.; *Némethi 1999*, 64, nr. 43I; *Némethi, Molnár 2001*, 73), Girișu de Criș „Alceau” (*Dumitrașcu 1989*, 119 sqq., pl. I–IX, cu literatura mai veche), Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății” (*Ordentlich 1968*, 142 sqq.; *Ordentlich 1969*, 459 sqq.; *Ordentlich 1970*, 83 sq., 90 sq.; *Ordentlich 1973*, 8 sqq.; *Ordentlich, Chidioșan 1975*, 30 sqq., pl. 6/4-6; etc.) etc.; Vatyá I: Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás” (*Bóna 1992c*, 149 sqq.; *David 2002*, 420 sq., 436, Taf. 83,2, 440 sq., 464, cu literatura mai veche), Gomba „Várhegy” (*Bolega 1999*, 29 sqq.; inf. G. Kulcsár), Igar „Vámpusztá-Galástya” (*Nováki 1952*, 11, fig. 10; *Petres și colab. 1974*, 308) etc. și cazuri excepționale pentru manifestările Gornea-Orlești: Foeni „Cimitirul Ortodox” (*Gogâltan 1993*, 51 sqq.; *Gogâltan 1995*, 57 sq., Abb. 4–10; *Gogâltan 1996*, 46, pl. X–XI), Wietenberg: Derșida „Dealul lui Balotă” (*Chidioșan 1980*; *Boroffka 1994*, 37 sqq., cu literatura mai veche) sau Tokod: Nyergesújfalu „Téglagyár=Széles Földek” (*Bándi 1963*, 30, 33 sq., Nr. 2, Taf. VI/2, 4–7; *Bándi 1984*, 261 sq.; inf. N. Kalicz).

plasarea cronologică a momentului apariției culturii Otomani. Este deocamdată greu de hotărât dacă tell-urile acestei culturi încep la sfârșitul bronzului timpuriu (așa cum susțin colegii din Ungaria: vezi de exemplu *Bóna 1992a*, 29 sq.) sau ele marchează deja începutul bronzului mijlociu (mai nou *Gogâltan 1999b*, 55; *Némethi, Molnár 2001*, 67 sqq. Vezi și *Bader 1998* pentru trecerea în revistă a principalelor opinii privind cronologia complexul cultural Otomani-Füzesabony, fără însă a se oferi o soluție concretă).

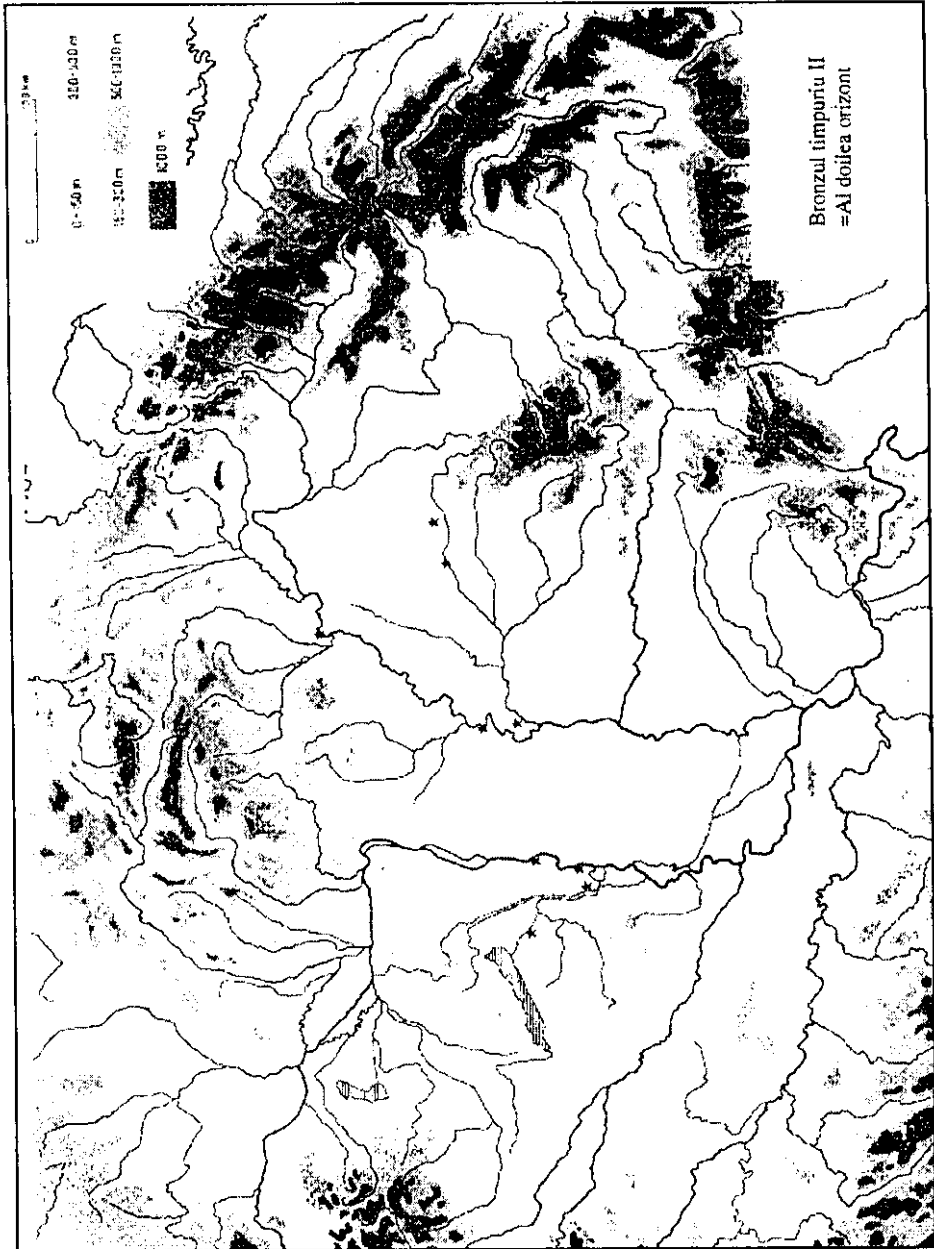

Fig. 5. - Noile tell-uri, așezări de tip tell și așezări în formă de movilă aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Bronzul timpuriu II = Al doilea orizont.

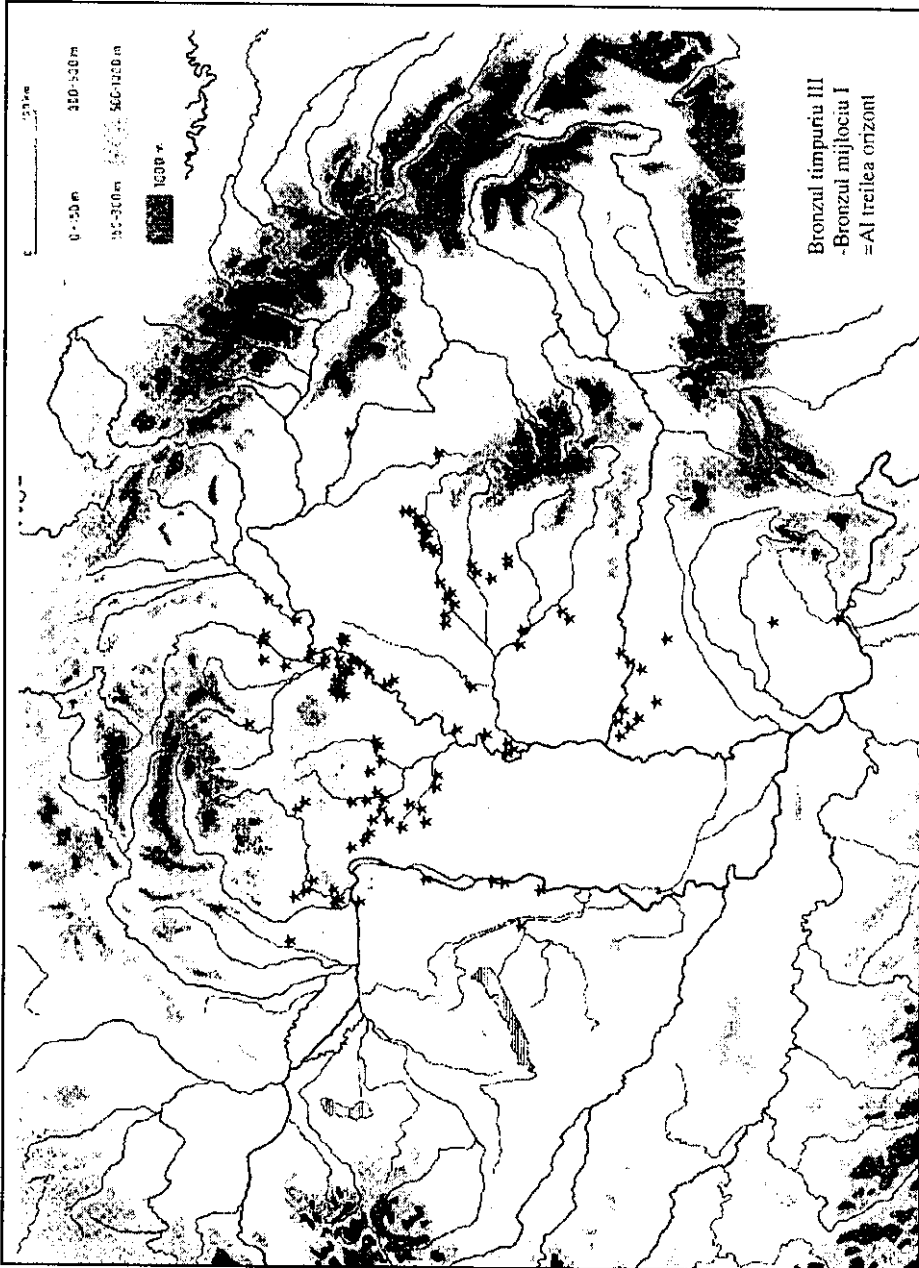

Fig. 6. - Noile tell-uri, așezări de tip tell și așezări în formă de moviă aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Bronzul timpuriu III-Bronzul mijlociu I = Al treilea orizont.

Explozia demografică, sugerată de numărul mare de noi așezări fondate, se datorează cu mare probabilitate debutului unui nou *optimum* climateric. Dacă la începutul subborealului se constată o deteriorare a condițiilor climatice, în jurul anului 2000 a. Chr. temperatura cunoaște o creștere treptată. Față de perioada anterioară a eneoliticului final, asistăm la un proces de încălzire a climei și de creștere a cantității de precipitații (Kordos 1987, fig. 2–3; Járαι-Komlódi 1987, 44 sqq.; Gyulai 1993, 18). Noua situație climaterică a făcut posibilă introducerea treptată în circuitul agricol, cel puțin în zona de câmpie, a unor noi suprafețe cultivabile ce fuseseră până atunci nerentabile. Recuperarea de noi terenuri agricole și productivitatea lor crescută a avut repercusiuni și asupra creșterii, în imediata apropiere a așezărilor, a suprafeței de pășunat pentru animalele domestice. Terasale înalte ale râurilor erau folosite pentru pășunat primăvara și toamna, atunci când luncile erau inundate, iar vara, când nivelul apei era scăzut, grindurile care păstrau încă vegetația verde. Fauna sălbatică, prin bogăția sa într-un astfel de mediu propice, va completa meniul zilnic. Noile așezări vor exploata astfel condițiile locale, terasele și grindurile ce se ridicau deasupra câmpiei joase, fiind de asemenea amplasate pe principalele căi de circulație sau la vadurile obligatorii de trecere de pe Mureș: Pecica „Șanțul Mare” (Dömötör 1902, 271 sqq.; Roska 1912, 1 sqq.; Gogâltan 1999a, 100 sq., nr. 31, cu literatura mai veche), Periam „Movila Șanțului”, Semlac „Livada lui Onea”, Kiszombor „Juhos Miklós tanya=Új Élet Tsz.”, Klárafalva „Hajdova” (F. Horváth 1985, 60 sqq.; Fischl 1998, 213 sqq., cu literatura mai veche); Dunăre: Baracs „Földvár=Botyánsánc” (Höke 1872, 310 sqq.; Vicze 1992, 146 sqq., cu literatura mai veche), Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”, Százhalombatta „Földvár=Téglagyvár” (Kovács 1969, 161 sqq.; Poroszlai 2000b, 13 sqq., cu literatura mai veche); Tisa: Tiszaug „Kéménytető” (Kubinyi 1864, 23; Csányi, Stanczik 1992, 115 sqq., cu literatura mai veche), Törökszentmiklós, Ároktő „Dongóhalom” (Tompá 1937, 98; Kemenczei, Végh 1968, 391 sq.), Tiszalúc „Dankadomb” etc.

Toți acești factori externi vor avea implicații majore asupra procesului de sedentarizare a populației. Locuirea îndelungată a aceluiași areal va presupune și stabilirea de noi relații interumane. Ele se vor reflectate, cum nu se poate mai bine, în noul tip de habitat. Astfel așezările vor fi în marea majoritate a cazurilor fortificate cu unul sau mai multe șanțuri: Berettyóújfalú „Herpály-Földvár=Herpályidomb” (Máthé 1992, 170 sqq., cu literatura mai veche), Gomba „Várhegy” (Bolega 1999, 29 sqq., cu literatura mai veche), Jászdózsza „Kápolnahalom” (Stanczik, Tárnoki 1992, 120 sqq., cu literatura mai veche), Malé Kosihy „Törökdomb”, Novaj „Földvár=Halom” (Nováki, Sándorfi 1992, 18 sq. cu literatura mai veche), Polgár „Kenderföldek=Kenderföld=Kiscsözshalom”¹² etc.

¹² Ultimul raport la Máthé 1995, 224. Informații amabile primite din partea regretatei colege M. Sz. Máthé.

Amenajarea fortificațiilor de la Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății” (fig. 7/4) sau Sălacea „Dealul Vida” (fig. 7/3)¹³ sugerează, neîndoielnic, o mai complexă organizare socială, un sistem ierarhic bazat pe competență și putere și evident o mai adâncă integrare a individului în comunitate (*Pare 1996*, 225 sqq.). Casele sunt în numeroase cazuri de dimensiuni relativ mari¹⁴, având podeaua din lut bătut, uneori pe o structură din lemn sau stuf¹⁵. Pereții se sprijineau în unele cazuri pe fundații realizate din lut bătut, fiind mai apoi ridicată o structură din lemn umplută cu lut amestecat cu paie și alte resturi organice. Tot la Tiszaug pereții unei locuințe cu două încăperi au fost decorați cu interesante motive geometrice asemănătoare cu simbolistica sacrală întâlnită pe ceramica culturii Nagyrév (*Csányi, Stanczik 1992*, 118 sq.) (fig. 8/3). Acoperișul, în două ape, era confecționat din stuf sau paie.

Orizontul al patrulea (fig. 9) (bronz mijlociu II) corespunde, din punct de vedere cronologic, perioadei A₂ din sudul Germaniei și Austria (circa 1900 – după 1700 a.Chr.). Numeroasele tell-uri fondate în orizontul anterior își continuă neîntrerupt evoluția și în această etapă. Acum asistăm la cea mai mare răspândire a fenomenului tell-urilor în Bazinul Carpatic, prin apariția lor și în arealul culturii Mad'arovce. Cel mai vestic tell din Europa acestei vremi este cel de la Ivanovce „Bašta=Skala” pe râul Váh în vestul Slovaciei (*Veliáčik, Němejcová-Pavúková 1987*, 47 sqq., cu literatura mai veche), iar cea mai nordică așezare de tip tell este cea de la Spišský Štrvtok „Myšia hôrka=Barimberg” în piemontul munților Tatra (*Vladár 1975*, 2 sqq.). În arealul sudic (fig. 9), în preajma Dunării, se remarcă tell-urile culturii Vatina de la Mošorin „Feudvár” (*Hänsel, Medović 1991*, 45 sqq.) (fig. 11/5) și Orešac „Židovar” (*Uzelac și colab. 1997*, cu literatura mai veche). Limita estică a fenomenului tell-urilor se plasează în nord-vestul României, în Câmpia Someșului: Medieșul Aurit „Potău”

¹³ Cercetările sistematice efectuate de către I. Ordentlich în așezarea eponimă a culturii Otomani au dus la descoperirea unui sistem de fortificare format din șanțuri și valuri de apărare. Astfel partea sudică a așezării a fost separată de restul terasei printr-un șanț lat de 20 m și adânc de 4,30 m. Versantul nordic al așezării este mai complex fortificat cu 2 șanțuri și 3 valuri de apărare. Șanțul interior avea deschiderea de 16 m și adâncimea de 5,30 m. Pământul excavat a fost pus pe ambele margini ale șanțului, realizându-se astfel 2 valuri. Șanțul exterior avea deschiderea de 14 m și adâncimea cea mai mare de 3,75 m, valul având în prezent lățimea de 6 m și 1 m înălțime. Și mai impresionantă este fortificația tell-ului de la Sălacea. Aici, în arealul sudic al așezării, șanțul are o deschidere de 21 m și o adâncime maximă de 7,55 m, fiind flancat, într-o anumită zonă, pe ambele laturi, de câte un val de pământ. Valul exterior are dimensiunile ceva mai reduse (5 m lățime și 1 înălțime) în comparație cu valul interior (12 m lățime și 1,50 înălțime). În arealul estic al așezării sistemul de fortificare este identic cu cel din zona sudică, doar dimensiunile diferă: deschiderea șanțului este de 22 m și adâncimea maximă de 7,30 m; valul interior are o lățime de 9 m și înălțimea maximă de 1,50 m (*Ordentlich 1969*, 460 sqq.; *Ordentlich 1973*).

¹⁴ Se remarcă astfel o casă din tell-ul eponim de la Hatvan lungă de 20 de m (*Tompa 1936*, 20, Abb. 16) sau o locuință de 14×4 m din așezarea de tip tell de la Mokrin (*Girić 1987*, 76, pl. 3). La Tiszaug ele aveau dimensiunile cuprinse între 7–9×3,5–5 m (*Csányi, Stanczik 1992*, 117).

¹⁵ Podele din lemn au fost identificate la Békés „Várdomb=Városerdő” (*Banner, Bóna 1974*, 34 sqq.), iar structuri din stuf la Mokrin „Popin paor” (*Girić 1987*, 74, 76).

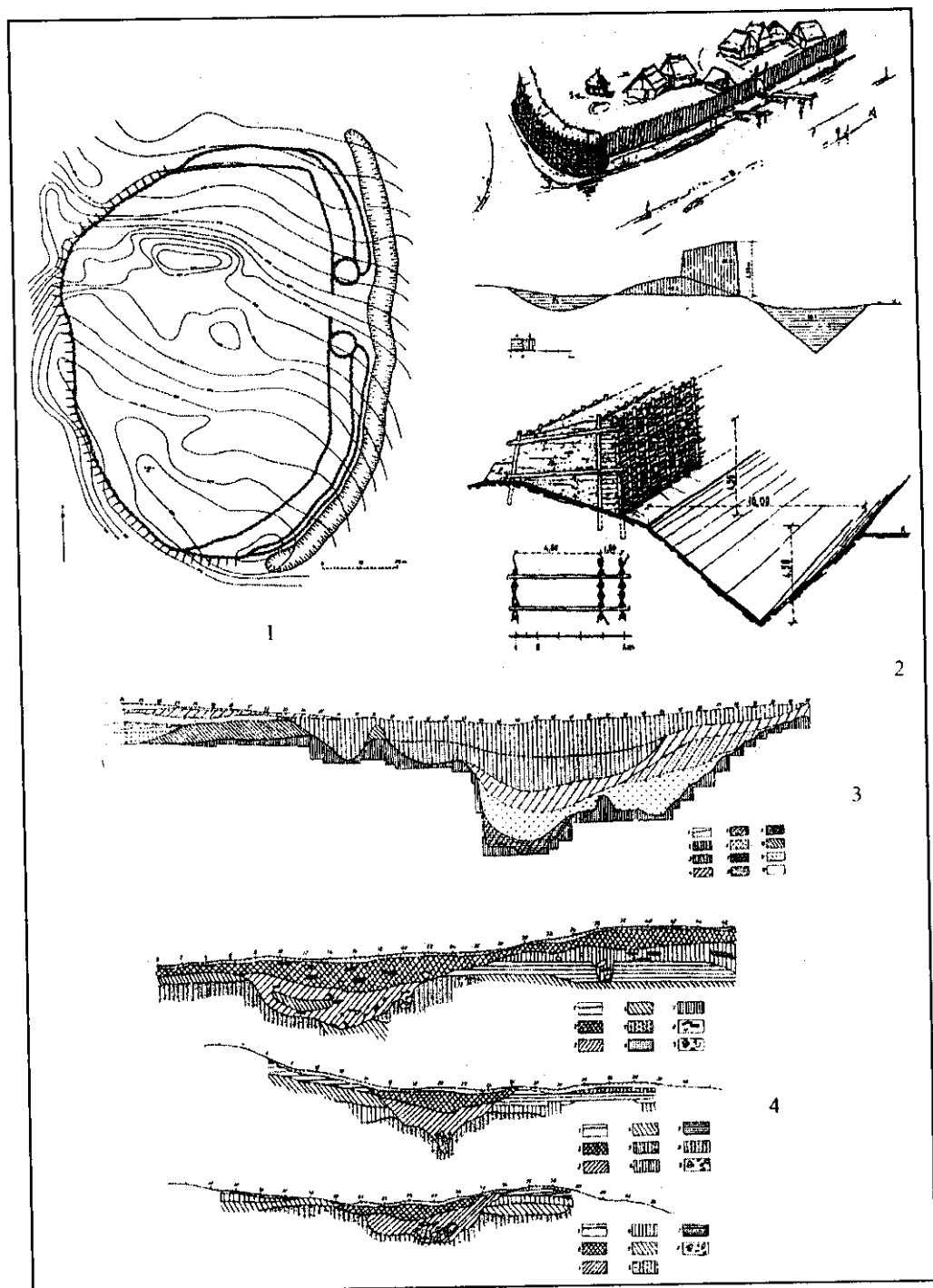
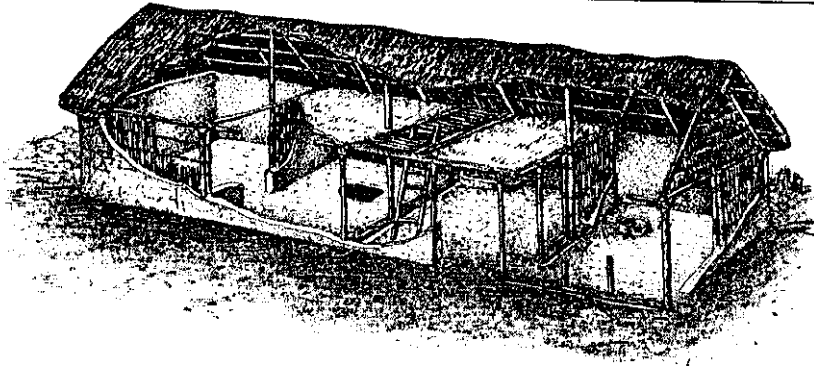
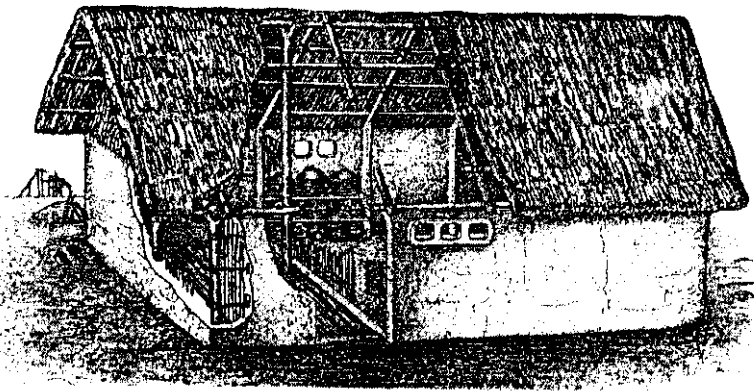

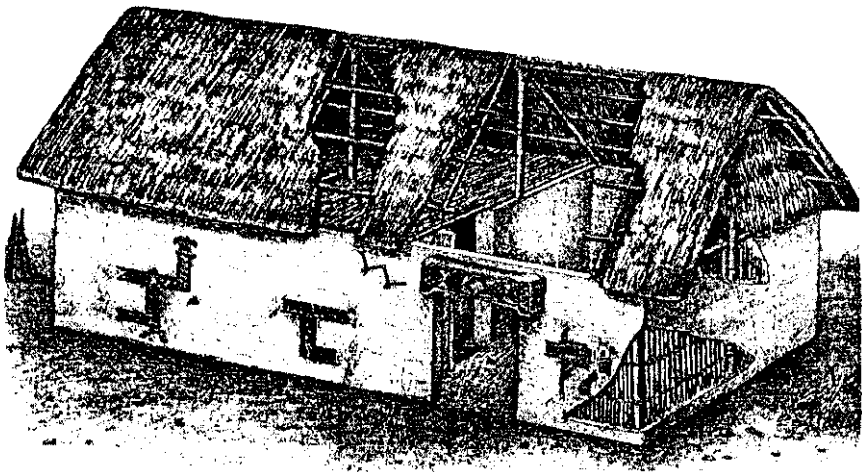
Fig. 7. - 1. Spišský Štvrtok „Myšia hôrka=Barimberg”. Fortificația așezării (după Vladár 1975); 2. Nitriansky Hrádok „Zámeček”. Fortificația așezării (după Točík 1981a). 3. Sălăcea „Dealul Vida”. Fortificația așezării (după Ordentlich 1969); 4. Otomani „Cetățuie(a) = Dealul Cetății”. Fortificația așezării (după Ordentlich 1969).

1

2

3

Fig. 8. – 1. Túrkeve „Terchalom”. Reconstrucția unei case din nivelul 4 (după Csányi, Tárnoki 1992);
2. Túrkeve „Terehalom”. Reconstrucția unei case din nivelul 2 (după Csányi, Tárnoki 1992);
3. Tiszaug. Reconstituirea unei case aparținând nivelului 2 (după Csányi, Stanczik 1992).

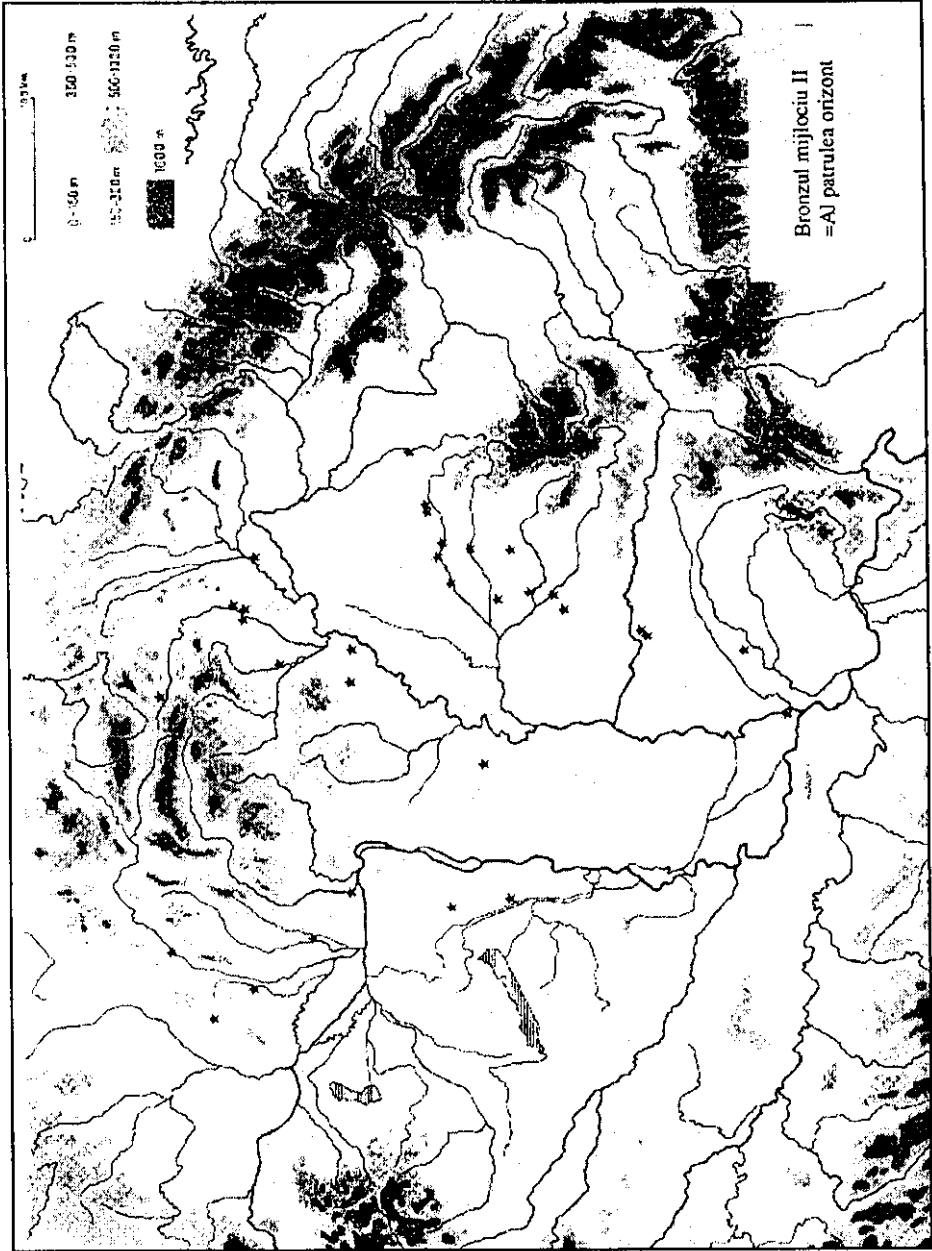

Fig. 9. - Noile tell-uri, așezări de tip tell și așezări în formă de moviță aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Bronzul mijlociu II = AJ patrulea orizont.

(Bader, Dumitrașcu 1970, 127 sqq.) și pe valea Crasnei: Derșida "Dealul lui Balotă". În comparație cu perioadele anterioare – neolitic-eneolitic – (Gogâltan 2003a, Abb. 13), Transilvania epocii bronzului nu va cunoaște nici un tell. Așezările culturii Wietenberg (Rotea 1993, 25 sqq.; Boroffka 1994, 99 sqq.), atâtea câte le știm, au un singur nivel de cultură. Excepție, prin cele două niveluri, face situl de la Ghirbom, care nu intră însă nici măcar în categoria așezărilor de tip tell¹⁶. Nici culturii Suciului de Sus nu-i sunt caracteristice așezările multistratificate (Kacsó 1987, 51 sqq.). Situația de la Oarța de Jos „Vâlceaua Rusului”, prin stratigrafia de 1,40–1,80 m este deocamdată singulară, dar rezultatele nu sunt publicate și nu deținem informații concludente despre acest sit (Kacsó 1987, 69).

Structura habitatului păstrează, în mare, aceleași caracteristici ca și în orizontul anterior. În anumite cazuri, acolo unde s-au efectuat cercetări mai extinse, s-a constatat că fortificația își încetează rolul său funcțional. Dezvoltarea pe orizontală a acestor așezări face ca sistemul defensiv să fie la un moment dat abandonat în favoarea câștigării unui teren suplimentar construcției de locuințe¹⁷. Pentru a suplini aceeași lipsă de spațiu, se constată o mai bună organizare a intravilanului. Casele sunt astfel construite respectându-se un plan prealabil. Cel mai bun exemplu îl constituie tell-urile de la Košice-Barca (Kabát 1955, 596, fig. 259) (fig. 10/1), Mošorin „Feudvár” (Hänsel, Medović 1991, fig. 7) (fig. 10/2) sau Füzesabony „Öregdomb” (Szathmári 1992, fig. 92) (fig. 10/3). Acest lucru l-a determinat pe B. Hänsel să vorbească despre organizarea așezării după un principiu hoppodamic, cu case rectangulare, apropiat grupate, separate unele de altele prin ulițe și străzi (Hänsel 1991, 72; vezi și Hänsel 1996, 247 sq.). Mai mult decât atât, J. Vladár, plecând de la situația existentă la Košice-Barca sau Spišský Štrvtok, a considerat că la acest orizont există o adevărată concepție urbanistică (Vladár 1973, 288 sqq.). Există însă cazuri, ca la Nitriansky Hrádok „Zámeček” (Točík 1981a) (fig. 7/2), când arealul fortificat este mare, iar amplasarea caselor nu respectă o ordine anume. Foarte probabil, în acest caz, animalele domestice au fost adăpostite în interiorul fortificației. Cercetările de la Mošorin „Feudvár” au oferit importante informații și cu privire la tehnica de construcție a locuințelor (fig. 11/1–2) și realizarea unor elemente de arhitectură (fig. 11/3). Aici casele, ridicate succesiv pe același loc, au avut îndeobște o singură încăpere și o vatră de foc de formă patrulateră (Urban 1991, 83 sqq.) (fig. 11/4). În alte cazuri au fost cercetate construcții de dimensiuni deosebite. O casă de la Túrkeve „Terehalom” a avut nu mai puțin de patru încăperi (fig. 8/1). Lipsa oricărui inventar arheologic a dus la

¹⁶ Aldea 1975, 25 sqq. Grosimea maximă a stratului de cultură, în zona investigată, atinge 0,90–0,95 m. Primului nivel îi aparțin resturile unor locuințe de suprafață, iar nivelului inferior bordee săpate în solul viu.

¹⁷ O asemenea situație s-a constatat la Girișu de Criș „Alceau” (Dumitrașcu 1989, 119), Otomani „Cetățuic(a)=Dealul Cetății” (Ordentlich 1969, 462), Sălcea „Dealul Vida=Burga” (Ordentlich 1969, 464) etc.

presupunerea că ea a fost intenționat distrusă de către proprietari (*Csányi, Tárnoki 1992*, 162, fig. 114). Asemenea locuințe impozante nu constituie o excepție pe grindurile ce se ridică din zona mlăștinoasă a râului Barcău (Berettyó) sau Er. La Otomani „Cetatea de pământ”, a fost scoasă la iveală o platformă din lut cu dimensiunile de 25,50×12,50 m și nu mai puțin 8 vetre de foc (*Ordentlich 1968*, 151, fig. 3) (fig. 13/1). Nu foarte departe, pe „Dealul Vida” de la Sălacea, a fost găsită o construcție cu un caracter special. De formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 8,80 × 5,20 m, orientată nord-vest – sud-est, clădirea era compusă din trei încăperi: un pridvor deschis, o încăntă cu un altar amplasat probabil pe niște pari și o încăntă cu două altare (*Chidioșan, Ordentlich 1975*, 15 sqq.) (fig. 13/4). Chiar dacă a fost comparată cu templele megaron din lumea miceniană (*Chidioșan, Ordentlich 1975*, 15 sqq.; *Bader 1990*, 182 sq. Abb. 1–2), ea nu este identică cu construcțiile mai târzii din lumea miceniană (*Rehak 1995*, 95 sqq., cu literatura mai veche). Ceea ce este însă pare cert, este că aici s-au desfășurat practici rituale comunitare (*Coles, Harding 1979*, 86 sqq., fig. 33; *Randsborg 1995*, 121, fig. 33).

Discutând despre fortificații, nu poate fi trecută cu vederea, chiar într-o prezentare succintă a habitatului epocii bronzului timpuriu și mijlociu din sud-estul Europei Centrale, situația excepțională de la Spišský Štrvok „Myšia hôrka=Barimberg”. Aici latura de vest a așezării de tip tell era protejată de un val cu palisadă lung de 160 m și lat la bază de 4,80 m, dublat cu un zid de piatră și un șanț de 6 m lățime și peste 2 m adâncime. Întregul sistem făcea ca înălțimea fortificației să atingă circa 6 m. Poarta de intrare era flancată de două turnuri rotunde realizate din piatră (*Vladár 1973*, 284 sqq.; *Vladár 1975*, 5 sqq.) (fig. 7/1).

În *cel de-al cincilea orizont* (bronz mijlociu III), o perioadă ceva mai scurtă de timp decât precedentele două etape (circa 1650 – înainte de 1500 a.Chr.), sunt fondate doar foarte puține noi tell-uri. În marea majoritatea a cazurilor apariția de noi tell-uri se leagă de procesul de răspândirea spre est și spre vest a purtătorilor culturii Vátya. Cel mai bun exemplu pentru această perioadă este tell-ul de la Tiszaalpár=Alpár „Várdomb=Nagyvárdomb” pe Tisa mijlocie (*Bóna, Nováki 1982*, 17 sqq.). O zonă mai înaltă, ce se ridică cu 8–10 m deasupra luncii inundabile a Tisei, a fost intens locuită de-a lungul ultimei faze din evoluția culturii Vátya. Printr-o fortificație constând dintr-un șanț adânc și un val, a fost delimitat un spațiu restrâns de circa 0,22 ha. Nu mai puțin de patru orizonturi de locuire și o stratigrafie de circa 1 m au fost acumulate în aproximativ 150 de ani. Cercetările minuțioase efectuate aici de către I. Bóna au dus la descoperirea a numeroase clădiri și resturi de la podele din lut a unor locuințe. În interiorul lor, sau în imediata apropiere, existau vetre de foc, cuptoare în formă de „cazan” (*Kesselherde*) sau gropi de provizii. La tehnica deja bine cunoscută de construcție a caselor (podeaua din lut, pereții dintr-o structură de lemn lutuită), se adaugă acum realizarea pereților, în așa numita *Stamfbautechnik*, până la o grosimea de 50 cm din lut bătut și materiale vegetale, într-un „cofraj” din lemn. Locuințele astfel ridicate aveau, în unele cazuri, până la trei

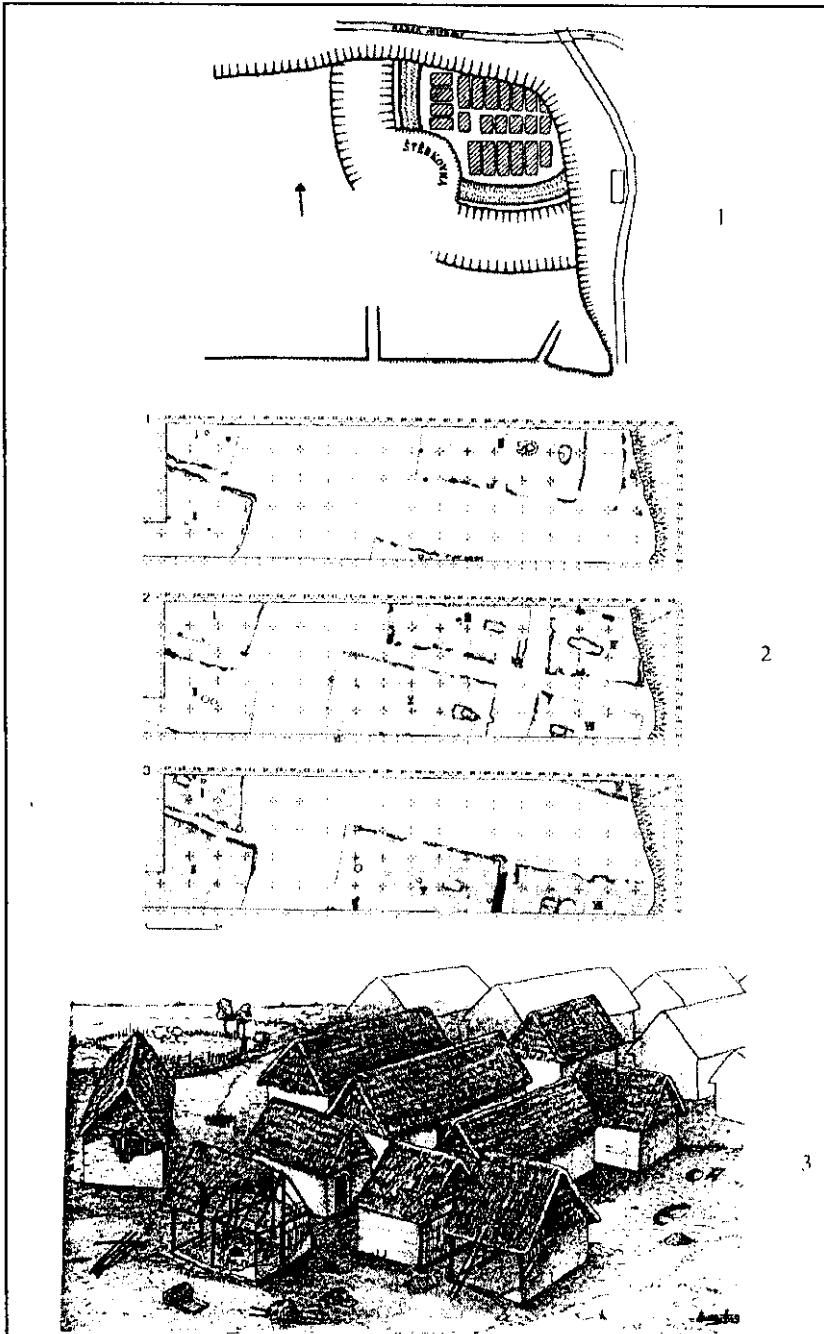

Fig. 10. – 1. Košice-Barca. Planul așezării (după *Kabát 1955*); 2. Mošorin „Feudvár”. Organizarea internă a așezării (după *Hänsel, Medovič 1991*); 3. Füzesabony „Öregdomb”. Reconstituirea așezării (după *Szathmári 1992*).

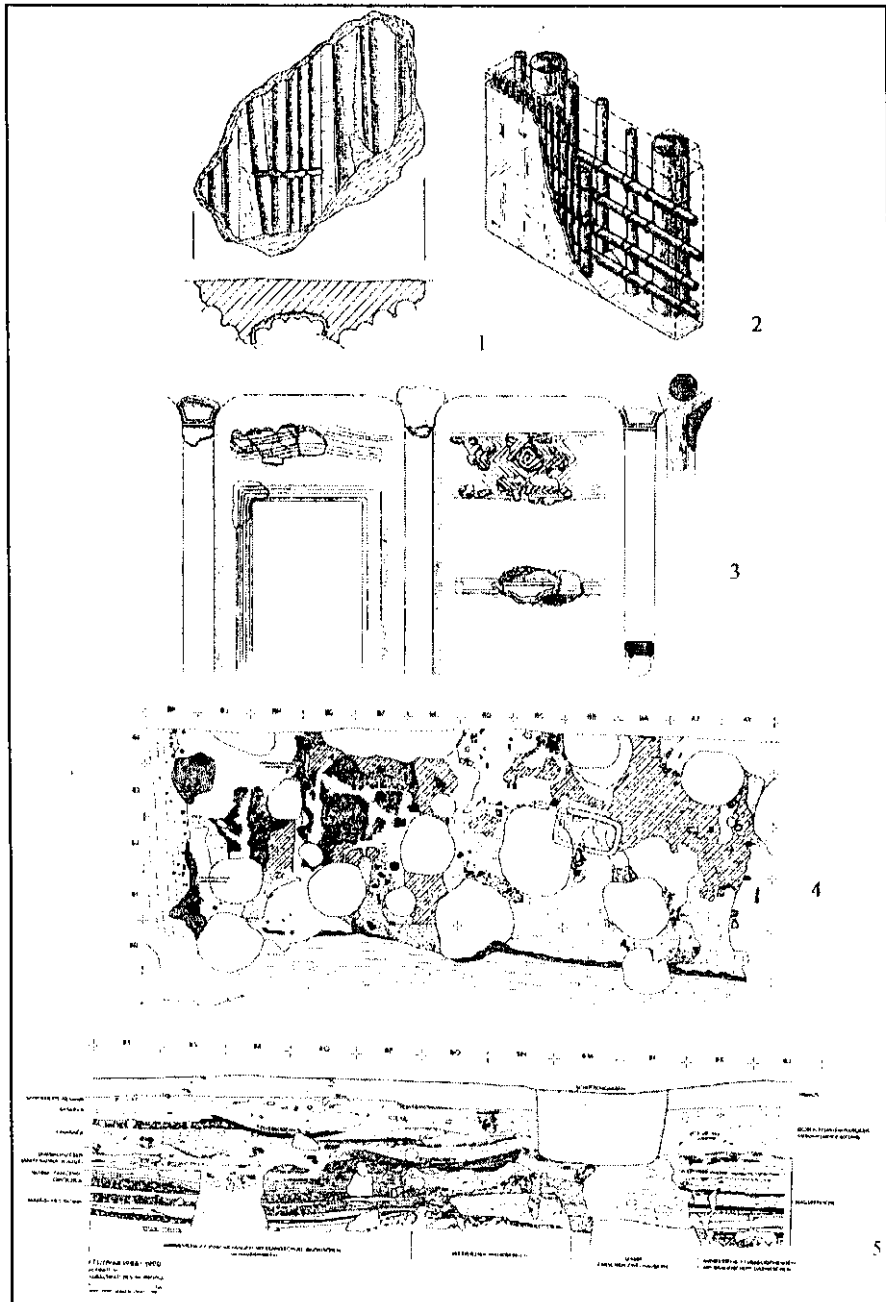

Fig. 11. – 1. Moșorin „Feudvár”. Reconstituirea pereților (după Hänsel 1991); 2. Moșorin „Feudvár”. Elemente arhitectonice (după Hänsel 1991); 3. Moșorin „Feudvár”. Planul așa numitei „Westliches Haus” (după Urban 1991); 4. Moșorin „Feudvár”. O secvență din profilul vestic al secțiunii W (după Hänsel, Medović 1991).

încăperi (fig. 13/2). Incendierea unei case de 11,2×5,6 m din nivelul 2 de la Túrkeve „Terehalom”, a oferit importante informații referitoare la arhitectura acestui orizont dar mai ales asupra modului în care erau utilizate spațiile interioare (Csányi, Tárnoki 1992, 163 sq., fig. 116–117) (fig. 8/2).

La sfârșitul bronzului mijlociu, ca și în neoliticul târziu, cu mai bine de 2000 de ani înainte, modul de habitat pe care-l reprezintă tell-ul pare să înceteze brusc¹⁸. Acest fapt a și determinat-o pe A. Mozsolics, cu mai bine de 50 de ani în urmă, să explice sfârșitul violent al tell-urilor prin apariția unei noi populații în Bazinul Carpatic – așa-numita cultură a „mormintelor tumulare” (*Hügelgräberkultur*) (Mozsolics 1957, 142 sqq.). Ea a plecat de la următoarele premise: în acea perioadă B III a cronologiei sale privind epoca bronzului, marea majoritate a așezărilor au fost fortificate; la sfârșitul etapei ele sunt abandonate de către locuitorii lor; acum sunt îngropate o serie de depozite de piese din metal și se constată o răspândire spre est și nord-est a culturii „mormintelor tumulare”. Pentru unii specialiști o astfel de teorie a fost extrem de seducătoare¹⁹. Alții au fost ceva mai circumspecți în a accepta că doar un factor sau factori externi au dus la sfârșitul acestor așezări în Bazinul Carpatic²⁰. Ulterior chiar și A. Mozsolics și-a mai nuanțat teoria, sugerând posibilitatea existenței unor cauze diverse pentru încetarea tell-urilor: stări de tensiune între comunități, epidemii, factori climaterici (Mozsolics 1988, 51).

Fără a intra acum în amănunte, trebuie precizat că un număr mare de tell-uri își încetează evoluția cu mult înainte de apariția elementelor „tumulare” în Câmpia Panonică sau Câmpia de Vest a României. Cazul unor așezări mai bine cercetate, cum ar fi Tiszalúc „Dankadomb”, Nagyrév „Zsidóhalom”, Sácueni „Cetatea Boului”, Hatvan „Strázsahegy” (Henszlmann 1876, 248 sq.; Somogyvári 1984, 47 sqq., cu literatura mai veche), Otomani „Cetățuie”, Törökszentmiklós „Terehalom”, Bakonszeg „Kádárdomb” (Zoltai 1922, 55 sqq.; Máthé 1988, 27 sqq., cu literatura mai veche), Sălacea „Dealul Vida”, Medieșul Aurit „Potău” etc. este relevant în acest sens. În marea majoritate a situațiilor când evoluția tell-urilor se oprește la finalul Bronzului Mijlociu III: Aba-Belsőbáránd „Bolondvár” (Rómer 1878, 99; Kovács 1963, 131 sqq., cu literatura mai veche), Baracs „Földvár=Botyánsánc”, Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”, Igar „Vámpuszta-Galástya”, Mende „Leányvár” (Patay 1958, 25; Dinnyés 1985, 20 sqq.,

¹⁸ Cercetările efectuate de G. Ilon la Némethábya, în Transdanubia, au dus la descoperirea unei situații deosebită unice în Bazinul Carpatic. La un orizont Reinecke Br. D-Ha A1 (circa 1362/1279–1211 respectiv 1216/1108–1024 î.Chr.), într-o zonă în care nu s-au format niciodată tell-uri a fost identificată o așezare cu locuințe de suprafață și o stratigrafie de până la 2,40 m. Ilon este îndreptățit să definească acest sit ca fiind un tell (Ilon 1996, 115 sqq.).

¹⁹ Vezi, de exemplu, *Ordentlich 1970*, 92 sqq. Mai nou, reluând opiniile anterioare, în același sens se pronunță și I. Bóna (*Bóna 1992a*, 36 sqq.). Alte luări de poziție au fost sintetizate de către *David 1998*, 240 sqq.; *David 2002*, 23 sqq., unde poate fi găsită și bibliografia problemei.

²⁰ Printre aceștia se numără marea majoritate a colegilor din Slovacia vezi *Vladár 1973*, 287 sq.; *Točík 1978*, 103; sau *David 1998*, 241, n. 59 cu alte trimiteri bibliografice. În același sens se pronunță și K. Kristiansen în sinteza sa privind preistoria Europei (*Kristiansen 1998*, 378).

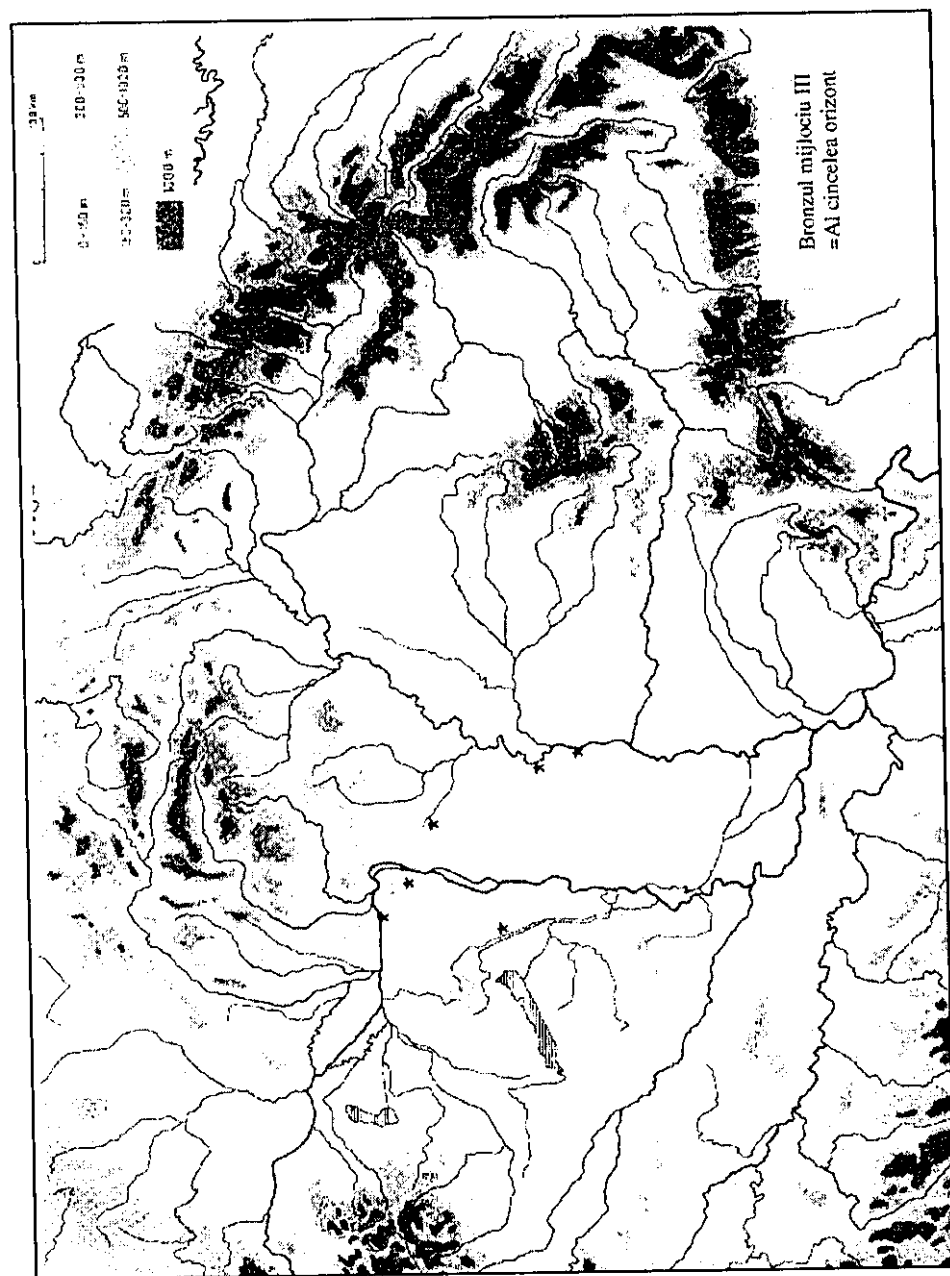

Fig. 12. – Noile tell-uri, așezări de tip tell și așezări în formă de movilă aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Bronzul mijlociu III = Al cincelea orizont.

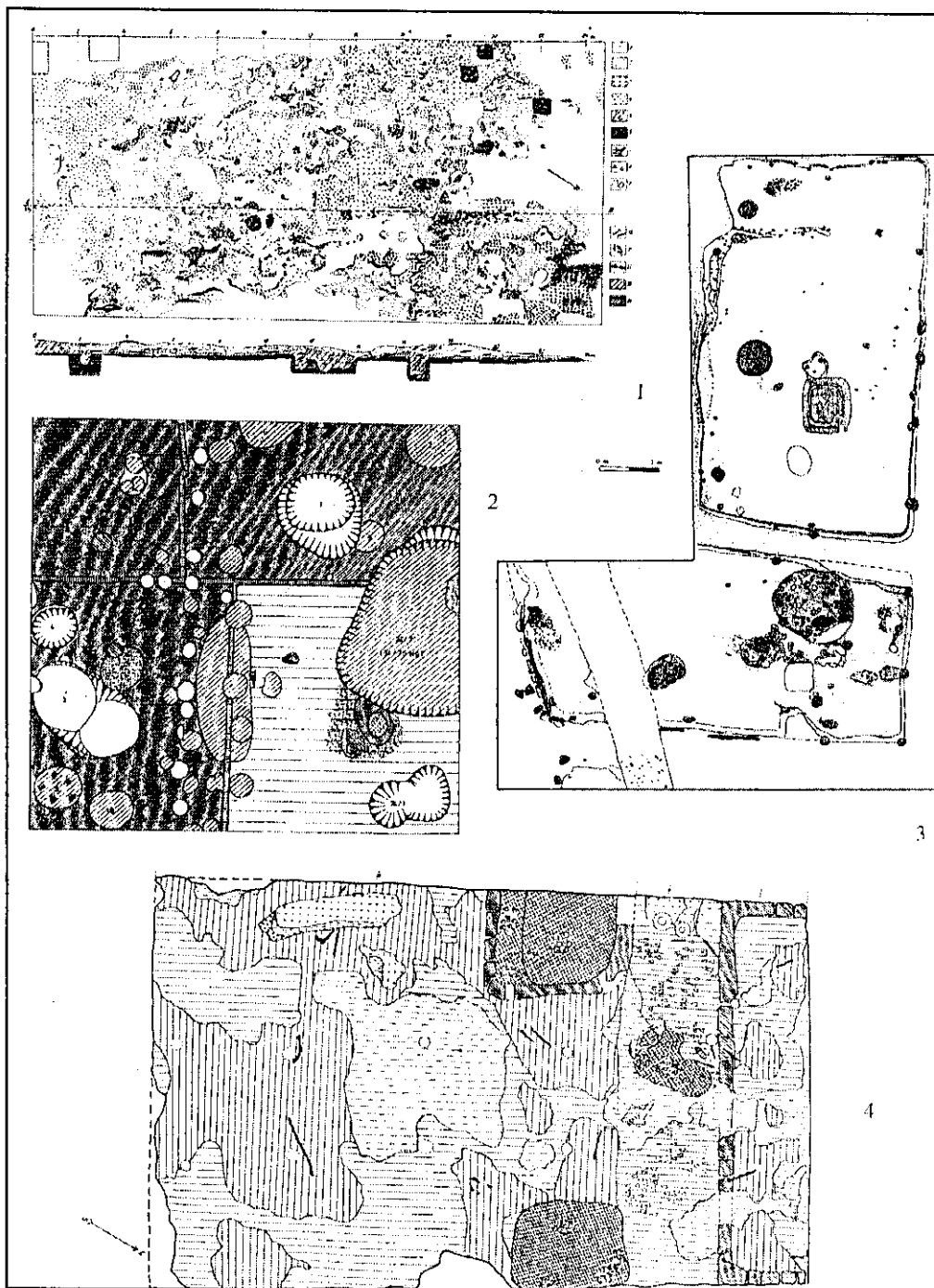

Fig. 13. – 1. Otomani „Cetățuie”. Planul „Locuinței mari” (după *Ordentlich 1968*); 2. Tiszaalpár „Várdomb”. Planul unei locuințe din nivelul 4 (după *Bóna, Nováki 1982*); 3. Jászdózsza „Kápolnahalom”. Planul unor locuințe din nivelul 6 (după *Stanczik, Tárnoki 1992*); 4. Sălăcea „Dealul Vida”. Planul sanctuarului (după *Chidioșan, Ordentlich 1975*).

pl. 12/6, 14/1–2, 4–5, 15/7, 9, 12–13; 16/2–4, cu literatura mai veche), Sárbogárd „Bolondvár=Cifrabolondvár” etc. nu au fost identificate urme, în așezare sau în preajma sa, ale culturii „mormintelor tumulare” (*Hügelgräberkultur*) (Kovács 1975, 299, n. 9) La această se adaugă faptul că sfârșitul unor tell-uri ca Bölske „Vörösgyűrű=Vörösgyír”, Nagykörös „Földvár” ori Százhalombatta „Földvár” nu a fost violent (Poroszlai 1993, 59 sq.). Pentru Slovacia se presupune o evoluție paralelă a fazei finale Mad'arovce, și implicit a tell-urilor acestei culturii, cu elementele timpurii ale culturii „mormintelor tumulare” (*Benkovsky-Pivovarová* 1976, 352 sqq.). În alte cazuri, și poate fi menționat aici tell-ul de la Veselé „Hradisko-Podzámске”, ulterior locuirii Mad'arovce au fost identificate doar gropi ale culturii „mormintelor tumulare”, dovadă clară că populația nou sosită avea un alt tip de habitat (Bartík 1996, 189 sqq.).

Atunci când discutăm despre părăsirea unor tell-uri, evident că nu putem exclude ipoteza existenței unor evenimente violente²¹. La Jászdózsa „Kápolnahalom”, de exemplu, tell-ul culturii Hatvan este distrus de către noii veniți, urmele unui incendiu masiv constituind dovada sfârșitului tragic al acestei așezării. Se presupune că îngroparea sub podina unei locuințe a unui tezaur de aur, constând din 37 de inele cu capetele în formă de bărcuță (așa numitele ”inele de buclă” – *Lockenringe*), a 30 de mici butoni tot din aur și a altor piese, este consecința acestui eveniment. Mai târziu, aceeași soartă o va avea și satul fondat aici în epoca Füzesabony (Stanczik, Tárnoki 1992, 123 sqq.) (fig. 13/3).

Prezentând sumar cauzele care au determinat sfârșitul tell-urilor neolitice din Bazinul Carpatic, am discutat și despre rolul decisiv pe care l-au avut factorii climaterici (*Gogâltan 2003a*, 245 sq.). Câțiva ani de-a rândul ploioși pot avea efecte dezastruoase asupra recoltelor, ducând la părăsirea zonelor joase, mlăștinoase, din apropierea Tisei, Mureș-ului sau a Criș-ului. Aici se concentrează de altfel și marea majoritate a tell-urilor epocii bronzului. Alte catastrofe naturale ca seceta, invaziile de insecte, cutremurele etc. au jucat și ele un rol important în dispariția unor așezări sau chiar a unor civilizații²².

²¹ Este se pare cazul tell-ului de la Tiszaalpár=Alpár „Várdomb=Nagyvárdomb” (Bóna, Nováki 1982, 116).

²² Cutremure puternice au determinat distrugerea unor importantante așezări ale bronzului egeean. B. Hänsel, plecând de la unele observații etnografice și a realităților pe care le-a putut constata cu ocazia cutremurului din 1980, din Tessalia, a prezentat convingător cum unele case de pe tumba de la Kastanas au fost avariate de cutremure (Hänsel 1981, 343 sqq.). Este astfel cazul celui nivel 14b datat la un orizont Helladic târziu IIB (Hänsel 1989, 333). Situația pare să nu fie fost singulară, cutremurele fiind cele care la aceeași vreme ar fi cauzat și sfârșitul palatelor din Argolida de la Micene și Tyrins (Kilian 1982, 182 sqq., cu literatura mai veche). Pentru alte cauze naturale, cum ar fi erupția unor vulcani, apariția cometelor și „ploaia” de meteoriți etc., vezi mai nou Falkenstein 1997, 549 sqq.; sau articolele din volumul B.J. Peiser, T. Palmer, M.E. Bailey (Ed.), *Natural Catastrophes During Bronze Age Civilisations. Archaeological, geological, astronomical and cultural perspectives*, în *BAR*, 728, Oxford, 1998. Mai amintesc că sursele antice și medievale au

La aceste cauze externe, sau câte o dată în strânsă legătură cu ele, trebuie să adăugăm unii factori interni care determină abandonarea unor așezări. O serie de studii etnologice ne prezintă convingător diverse situații în care o comunitate își poate părăsi teritoriul pe care viețuise până atunci. Dacă factorii climaterici, economici și politici au prevalat mai întotdeauna, există însă și exemple când o motivație religioasă sau de natură igienică, epidemii etc. au condus la abandonarea așezărilor (Mühlmann 1964). J.A. Tainter, analizând colapsul unor societăți complexe, de la imperiul Chou, hitit sau roman până la civilizațiile Harappa, minoică, miceniană ori cele din America Centrală, a stabilit nu mai puțin de 11 categorii de factori majori care au determinat sfârșitul unor civilizații²³. De aceea, extrem de rar, abandonarea unei așezări este rezultatul unei singure cauze²⁴.

Sfârșitul violent sau părăsirea pașnică a acestor așezări a avut ca rezultat final apariția unor movile artificiale. Tell-urile sunt astfel depozitele istoriei unor comunități care, guvernate de reguli interne sau supuse unor presiuni exterioare au marcat pentru totdeauna, atât în timpul existenței lor, cât și după abandonare, peisajul înconjurător. Marcarea momentului apariției a ceea ce J. Chapman definea ca un tell *in statu nascendi* sau „a tell-to-be into a tell” (Chapman 1997, 143), este importantă pentru stabilirea cauzelor care au generat acest fenomen, a caracteristicilor pe care le are acest tip de habitat și nu în ultimul rând a caracterului pe care ele l-au dobândit.

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

Aldea 1975

I.A.I. Aldea, *Șantierul arheologic Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba). II. Așezarea Wietenberg de „Sub vii”* [Archäologische Ausgrabungsstätte Ghirbom [Gemeinde Berghin, Kreis Alba, II. Die Siedlung Wietenebrg bei „Sub vii”], în *Apulum*, XIII, 1975, p. 25–33.

Bader 1978

T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică* [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen], București, 1978.

---

consemnat în repetate rânduri distrugerile provocate de către inundații, molime sau chiar lăcuste, ce au determinat părăsirea unor sate întregi (pentru diverse calamități în evul mediu din Bazinul Carpatic vezi Bertényi 1999, 64 sqq., informație bibliografică oferită cu amabilitate de Maria Crăciun).

²³ Aceștia ar fi: „1. Depletion or cessation of a vital resource or resources on which the society depends. 2. The establishment of a new resource base. 3. The occurrence of some insurmountable catastrophe. 4. Insufficient response to circumstances. 5. Other complex societies. 6. Intruders. 7. Class conflict, social contradictions, elite mismanagement or misbehavior. 8. Social dysfunction. 9. Mystical factors. 10. Chance concatenation of events. 11. Economic factors.” (Tainter 1988, 42).

²⁴ Nelson, Schachner 2002, 177. O ultimă sinteză asupra cauzelor care au determinat sfârșitul lumii miceniene la Gauer 2002, 65 sqq., iar o discuție teoretică pe temă colapsului unor civilizații este de găsit la Johnson 2001, 71 sq.

- Bader 1990 T. Bader, *Bemerkungen über ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum in Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums. Mainz 1985*, în *Monografien RGZM*, 15, Bonn, 1990, p. 181–205.
- Bader 1998 T. Bader, *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken. Otomani/Füzesabony-Komplex. Überblick und Fragestellung*, în *JahresschrMitteldtVorges*, 80, 1998, p. 43–108.
- Bader, Dumitrașcu 1970 T. Bader, S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice la așezarea de tip Otomani de la Medieșul Aurit* [Les fouilles archéologiques dans l'établissement de type Otomani de Medieșul Aurit], în *Materiale*, IX, 1970, p. 127–136.
- Bánda 1963 G. Bánda, *Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslowakei*, în *Musaica*, III, 1963, p. 23–45.
- Bánda 1984 G. Bánda, *Die »Kisapostag-Problematik«*, în *Kulturen...*, p. 257–266.
- Banner, Bóna 1974 J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, Budapest, 1974.
- Bartík 1996 J. Bartík, *Sídliisko stredodunajskej mohylovej kultúry vo Veselom* [Siedlung der mitteldanubischen Hügelgräberkultur in Veselé], în *SlovArch*, XLIV, 2, 1996, p. 189–252.
- Benkovsky-Pivovarová 1976 Z. Benkovsky-Pivovarová, *Zur Enddatierung des Kulturkreises Mad'arovce-Věteřov-Böheimkirchen*, în *Germania*, 54, 2, 1976, p. 341–359.
- Bertényi 1999 I. Bertényi, *Hungarian culture in the Middle Ages*, în L. Kósa (Ed.), *A cultural history of Hungary from the beginning to the 18th century*, Budapest, 1999, p. 64–67.
- Bolega 1999 E. Bolega, *Középső bronzkori csont szjelosztó korong Gomba-Várhegyről*, în *Ősrégészeti levelek. Prehistoric Newsletter*, 1, 1999, p. 29–32.
- Bóna 1991 I. Bóna, *A Nagyrév-kultúra településeiről* [Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur], în *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményi*, 2, 1991, p. 73–82.
- Bóna 1992a I. Bóna, *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*, în *Bronzezeit...*, p. 9–39.
- Bóna 1992b I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom*, în *Bronzezeit...*, p. 101–114.
- Bóna 1992c I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom*, în *Bronzezeit...*, p. 101–114.
- Bóna, Nováki 1982 I. Bóna, Gy. Nováki, *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára* [Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg], în *Cumania*, VII, 1982, p. 17–118.
- Bondár 1995 M. Bondár, *Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia*, în *Antaeus*, 22, 1995, p. 197–268.
- Boroffka 1994 N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, în *UPA*, 19, Bonn, 1994.
- Bronze Age... T. Kovács, I. Stanczik (Ed.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain*, 1, în *Inventaria Praehistorica Hungariae*, I, Budapest, 1988.
- Bronzezeit... W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992.

- Chapman 1997 J. Chapman, *The origins of tells in Eastern Hungary*, în P. Topping (Ed.), *Neolithic Landscapes*, Oxford, 1997, p. 139–164.
- Chidioșan 1980 N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida* [Contributions à l'histoire des thraces du nord-ouest de la Roumanie. L'établissement de la culture Wietenberg de Derșida], Oradea, 1980.
- Chidioșan, Ordentlich 1975 N. Chidioșan, I. Ordentlich, *Un templu-megaron din epoca bronzului descoperit la Sălacea* [Ein in Sălacea entdeckter megaron-tempel der Bronzezeit (Otomani-Kultur)], în *Crisia*, V, 1975, 15–26.
- Coles, Harding 1979 J.M. Coles, A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe. An introduction to the prehistory of Europe c.2000–700 BC*, London, 1979.
- Csányi, Stanczik 1992 M. Csányi, I. Stanczik, *Tiszaug-Kéménytető*, în *Bronzezeit...*, p. 115–119.
- Csányi, Tárnoki 1992 M. Csányi, J. Tárnoki, *Türkeve-Terehalom*, în *Bronzezeit...*, p. 159–165.
- Dani 1999 J. Dani, *A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában* [Siedlungen der frühbronzezeitlichen Nyírség Kultur in der Umgebung von Polgár], în *Évkönyv Debrecen, 1997–1998* (1999), p. 49–128.
- David 1998 W. David, *Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, în H. Küster, A. Lang, P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*, Regensburg, 1998, p. 231–267.
- David 2002 W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, în *Bibliotheca Musei Apulensis*, XVIII, Alba Iulia, 2002.
- Dimitrijević 1966 S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na područjima Vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.–1965.* [Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965 (Vorgeschichte und Mittelalter), în *Acta Musei Cibalensis*, 1, Vinkovci 1966.
- Dinnyés 1985 I. Dinnyés, *A táj, a természet hasznosítása a régészeti leletek alapján*, în N. Ikvai (Szerk.), *Tápió mente néprajza*, în *StudComitatensia*, 15, 1985, p. 11–66.
- Dömötör 1902 L. Dömötör, *A pécskai őstelepről származó öntőmintákról*, în *ArchÉrt*, XXII, 1902, p. 271–274.
- Dumitrașcu 1989 S. Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea tehnologiei metalurgiei din epoca bronzului în județul Bihor* [Contributions a la connaissance de la technologie de la métallurgie du bronze dans le département de Bihor], în *Crisia*, XIX, 1989, p. 119–168.
- Falkenstein 1997 F. Falkenstein, *Eine Katastrophen-Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur*, în C. Becker, M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Terzan (Hrsg.), *Χρονόζ. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Espelkamp, 1997, p. 549–561.
- Fischl 1998 K. P.Fischl, *Die Tellsiedlung von Klárafalva-Hajdova*, în H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (Ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997*, în *Bibliotheca Musei Apulensis*, VIII, Alba Iulia, 1998, p. 213–241.

- Foltiny 1942 I. Foltiny, *Bronzkori leletek Klárafalváról és Kiszomborról* [Bronzezeitliche Funde aus Klárafalva und aus Kiszombor], în *Dolgszeged*, XVIII, 1942, p. 99–104.
- Gauer 2002 W. Gauer, *Das Ende der mykenischen Paläste und die politisch-patriarchalische Revolution der Griechen*, în S. Böhm, K.-V. von Eickstedt (Hrsg.), *IOAKH. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001*, Würzburg, 2002, p. 65–75.
- Gavela 1952 B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar. Prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba* [L'oppidum celtique Židovar. Sur le protohistorique yougoslave], Belgrad, 1952.
- Girić 1987 M. Girić, *Naselja moriške kulture* [Ansiedlungen der Morischkultur], în *RadVM*, 30, 1986–1987, p. 71–83.
- Gogâltan 1993 Fl. Gogâltan, *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în *Thracico-Dacica*, XIV, 1993, p. 51–64.
- Gogâltan 1995 Fl. Gogâltan, *Die Frühe Bronzezeit in Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*, în *Thracico-Dacica*, XVI, 1995, p. 55–79.
- Gogâltan 1996 Fl. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în N. Tasić (Ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, p. 43–67.
- Gogâltan 1998 Fl. Gogâltan, *Early and Middle Bronze Age Chronology in South-West Romania. General Aspects*, în H. Ciugudcan, Fl. Gogâltan (Ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997*, în *Bibliotheca Musei Apulensis*, VIII, Alba Iulia 1998, p. 191–212.
- Gogâltan 1999a Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal* [Die Frühe und Mittlere Bronzezeit im rumänischen Banat und am Unterlauf der Marosch. Die Chronologie und die Metallfunde], în *Bibliotheca historica et archaeologica banatica*, XXIII, Timișoara, 1999.
- Gogâltan 1999b Fl. Gogâltan, *The Southern Border of the Otomani Culture*, în *StudArch*, V, 1999, p. 51–76.
- Gogâltan 2000 Fl. Gogâltan, *Über die frühbronzezeitlichen Beile und Äxte im Banat*, în *AB*, VII–VIII, 1999–2000, p. 229–251.
- Gogâltan 2001 Fl. Gogâltan, *Le bronze ancien et le bronze moyen du sud-ouest de la Roumanie: une perspective critique sur les systèmes chronologiques*, în Fl. Drașovean (Red.), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag*, în *Bibliotheca historica et archaeologica banatica XXX*, Timișoara, 2001, p. 281–310.
- Gogâltan 2002 Fl. Gogâltan, *Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 11–45.
- Gogâltan 2003a Fl. Gogâltan, *Die neolithische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick*, în E. Jerem, P. Raczky (Hrsg.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschengeschichte in Mittel- und Südeuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zu 75. Geburtstag*, Budapest, 2003, p. 223–262.

- Gogâltan 2003b* Fl. Gogâltan, *Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie* [Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen], în *Acta Terrae Septemcastrensis*, II, 2003, p. 45–93.
- Gyulai 1993* F. Gyulai, *Environment and agriculture in Bronze Age Hungary*, Budapest, 1993.
- Hänsel 1968* B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968.
- Hänsel 1981* B. Hänsel, *Dörfliche Lehmziegelarchitektur heute – Ein Beitrag zum Verständnis von Ausgrabungsbefunden durch Beobachtungen an rezenten Bauten*, în *Offa*, 37, 1980 (1981), p. 343–351.
- Hänsel 1989* B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Grabung und der Baubefund*, în *PAS*, 7, Berlin, 1989.
- Hänsel 1991* B. Hänsel, *Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde*, în *Hänsel, Medović 1991*, p. 71–83.
- Hänsel 1996* B. Hänsel, *Bronzezeitliche Siedlungssysteme und Gesellschaftsformen in Südosteuropa: vorstädtische Entwicklungen und Ansätze zur Stadtwerdung*, în C. Belardelli, J.-W. Neugebauer, M. Novotná, B. Novotny, C. Pare, R. Peroni (Ed.), *The Bronze Age in Europe and in the Mediterranean. The colloquia of the XIII international congress of prehistoric and protohistoric sciences, Forlì (Italia), 8–14 September 1996*, Volume 11, Forlì, 1996, p. 241–251.
- Hänsel, Medović 1991* B. Hänsel, P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit*, în *BerRGK*, 72, 1991, p. 45–204.
- Henszlmann 1876* I. Henszlmann, *A történelem előtti és embertani VIII. nemzetközi congressusnak. Budapesten tartott ülési és kirándulásai*, în *ArchÉrt*, X, 1876, p. 237–267.
- Höke 1872* L. Höke, *Archeológiai levelek XXXVIII.*, în *ArchÉrt*, VI, 1872, p. 310–313.
- Holocene...* M. Pécsi, L. Kordos, (Eds.), *Holocene Environment in Hungary. Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XIII INQUA Congress, Ottawa, Canada, 1987*, Budapest, 1987.
- F.Horváth 1985* F. Horváth, *Contributions to the Early and Middle Bronze Age of Southern Alföld*, în *ÉvkSzeged*, 1982–1983/1 (1985), p. 55–71.
- L.Horváth 1985* L.A. Horváth, *Kora-bronzkori település Kiszomborban* [Frühbronzezeitliche Tell-Siedlung in Kiszombor], în *ÉvkSzeged*, 1982–1983/1 (1985), p. 73–94.
- Ihde 2001* Ch. Ihde, *Die früh- und mittelbronzezeitliche Keramik von Feudvar, Gem. Mošorin, Vojvodina (Serbien)*, Berlin, 2001, lucrare de doctorat, mss.
- Ilon 1996* G. Ilon, *A késő halomsíros – kora urnenezős kultúra temetője és tell – települése Németszánya határában. A multidiszciplináris vizsgálatok eredményeivel kiegészített anyagközlés* [Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber – Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németszánya. Mit den Ergebnissen der multidiszziplinären Untersuchungen], în *Acta Musei Papensis*, 6, 1996, p. 89–208.

- Járai-Komlódi 1987 M. Járai-Komlódi, *Postglacial climate and vegetation history in Hungary*, în *Holocene...*, p. 37–47.
- Johnson 2001 M. Johnson, *Archaeological Theory. An Introduction*, Massachusetts, 2001.
- Kabát 1955 J. Kabát, *Otomanská osada v Barci u Košic*, în *ArchRozhledy*, VII, 1955, p. 594–600, 611–613, 617.
- Kacsó 1987 C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suci de Sus-Kultur*, în *Dacia N.S.*, XXXI, 1987, p. 51–75.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v.u.z.*, în *Archaeologia Hungarica*, XLV, Budapest, 1968.
- Kalicz 1984 N. Kalicz, *Die Nyírség – Kultur*, în *Kulturen...*, p. 109–123.
- Kalicz-Schreiber 1995 R. Kalicz-Schreiber, *Siedlungsformen der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur im westlichen Mittelungarn*, în Al. Aspes (Ed.), *Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Atti del Simposio Internazionale Modelli Insediativi tra Alpi e Mar Nero dal 5° al 2° Millennio A.C.*, Verona-Lazise 1992, în *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie). Sezione Scienza dell'uomo*, 4, Verona, 1995, p. 133–140.
- Kemenczei, Végh 1968 T. Kemenczei, K. Végh, *A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1966-ban* [Die Fundenberettung und die Grabungen des Mussen Otto Herman im J. 1966], în *ÉvkMiskolc*, VII, 1968, p. 391–394.
- Kilian 1982 K. Kilian, *Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis*, în *JahrbRGZM*, 27, 1980 (1982), p. 166–195.
- Kordos 1987 L. Kordos, *Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years*, în *Holocene...*, p. 11–24.
- Kovács 1963 T. Kovács, *Jelentés az Aba-Belsőbáránd-Bolondváron végzett 1960. Évi ásatásról* [Report on the Excavations Carried out on the Bolondvár at Aba-Belsőbáránd in 1960], în *Alba Regia*, II–III, 1961–62 (1963), p. 131–136.
- Kovács 1969 T. Kovács, *A százhalmattai bronzkori telep* [The Bronze Age Settlement at Százhalmatta], în *ArchÉrt*, 96, 1969, p. 161–169.
- Kovács 1975 T. Kovács, *Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn*, în *ActaArchHung*, XXVII, 3–4, 1975, p. 297–317.
- Kovács 1988 T. Kovács, *Review of the Bronze Age settlement research during the past one and half centuries in Hungary*, în *Bronze Age...*, p. 17–25.
- Kovács 1998 T. Kovács, *Siedeln in der Tiefebene – Das Problem der bronzezeitlichen Nutzung der Überschwemmungsgebiete an der Theiß*, în B. Hänsel (Hrsg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and Environment in European Bronze Age*, Kiel, 1998, p. 481–492.
- Kristiansen 1998 K. Kristiansen, *Europe before history*, Cambridge, 1998.
- Kubínyi 1864 F. Kubínyi, *Id. Kubínyi Ferencznek 1864-ik évi szeptember hónapban Pest Megyében a Tápió-völgyén, és Heves s Szolnok törv. Egyesültmegyékben fekvő Nagyrév területén archaeologiai tekintelben tett kirándulásai eredményéről szóló tudósítása*, în *ArchKözl*, IV, 3, 1864, 21–23.

- Kulcsár 2002
Kulturen...
Maran 1998
Marinković 1996
Máthé 1988
Máthé 1992
Máthé 1995
Medeleț 1993
Mozsolics 1957
Mozsolics 1988
Mühlmann 1964
Nelson, Schachner 2002
Németi 1999
Németi, Roman 1995
Németi, Molnár 2001
Nevizánsky 2001
Nováki 1952
- G. Kulcsár, *Die Makó-Kosihy-Čaka-Kultur im Spiegel einiger Bestattungen*, in *Antaeus*, 25, 2002, p. 441–475.
- N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984.
- J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, in *UPA*, 53, Bonn, 1998.
- S. Marinković, *Keramika ranog bronzanog doba iz Muzeja u Zrenjaninu* [The Ceramics of the Early Bronze Age from the Museum in Zrenjanin], in *GlasnikPančevo*, 6, 1996, p. 21–27.
- M. Sz. Máthé, *Bronze Age tells in the Berettyó valley*, in *Bronze Age...*, p. 27–122.
- M. Sz. Máthé, *Berettyóújfalú-Herpály-Földvár*, in *Bronzezeit...*, p. 170–173.
- M. Sz. Máthé, *Polgár-Kenderföld, Kiscsözshalom*, in *ArchÉrt*, p. 121–122, 1994–1995, p. 224.
- Fl. Medeleț, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)* [Sur la fortification en terre de Cornești], in *AB*, II, 1993, p. 119–150.
- A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung*, in *ActaArchHung*, VIII, 1957, p. 119–156.
- A. Mozsolics, *Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle*, in *ActaArchHung*, 40, 1988, p. 27–64.
- W.E. Mühlmann, *Chiliasmus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umsturbewegungen*, Berlin, 1964.
- M.C. Nelson, G. Schachner, *Understanding Abandments in the North American Southwest*, in *Journal of Archaeological Research*, 10, 2, 2002, p. 167–206.
- J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului* [The Archaeological Survey of Carei Region], in *Bibliotheca Thracologica*, XXVIII, București, 1999.
- I. Németi, P. Roman, *Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României (Grupul cultural Sanislău)* [Die Frühbronzezeit Nord-West Rumäniens. Die Sanislău Gruppe], in *StComSatu Mare*, XI–XII, 1994–95, p. 25–32.
- J. Németi, Zs. Molnár, *Data about the beginning of the tell settlements from the N-V part of Romania*, in C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu (Hrsg.), *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani. Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages*, in *Bibliotheca Musei Porolissensis*, IV, Zaláu 2001, p. 67–93.
- G. Nevizánsky, *Príspevok k mladšiemu stupňu kultúry Makó(Kosihy)-Čaka na juhozápadnom Slovensku* [Beitrag zur jüngeren Stufe der Makó(Kosihy)-Čaka-Kultur in der Südwestslowakei], in *SlovArch*, XLIX, 2001, p. 19–38.
- Gy. Nováki, *Fejér megye őskori földvárjai*, in *ArchÉrt*, 79, 1952, p. 3–19.

- Nováki, Sándorfı 1992 Gy. Nováki, Gy. Sándorfı, *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* [Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit], Budapest, Miskolc, 1992.
- Ordentlich 1968 I. Ordentlich, *Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien*, în *Dacia N.S.*, XII, 1968, p. 141–153.
- Ordentlich 1969 I. Ordentlich, *Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischem Verbreitungsgebiet*, în *Dacia N.S.*, XIII, 1969, p. 457–474.
- Ordentlich 1970 I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în *Dacia N.S.*, XIV, 1970, p. 83–97.
- Ordentlich 1973 I. Ordentlich, *Cercetările de la Otomani și Sălcea și locul lor în contextul culturii Otomani*, Iași 1973, teză de doctorat, mss.
- Ordentlich, Chidioșan 1975 I. Ordentlich, N. Chidioșan, *Cărucioare miniatură din lut aparținând culturii Otomani (epoca bronzului) de pe teritoriul României*, în *Crisia*, V, 1975, p. 27–44.
- Pare 1996 Ch. Pare, *Settlement Systems and Social Organisation in Bronze Age Central Europe*, în C. Belardelli, J.-W. Neugebauer, M. Novotná, B. Novotny, C. Pare, R. Peroni (Ed.), *The Bronze Age in Europe and in the Mediterranean. The colloquia of the XIII international congress of prehistoric and protohistoric sciences, Forlì (Italia), 8–14 September 1996*, Volume, 11, Forlì 1996, p. 223–232.
- Patay 1958 P. Patay, *Pest megye régészeti emlékei*, în D. Dercsényi (Szerk.), *Magyarország műemléki topográfiaja. V. Pest megye műemlékei*, I, Budapest, 1958, p. 16–35.
- Patay 2002 R. Patay, *Kora bronzkori leletek Balatonkeneséről* [Early Bronze Age finds from Balatonkenese], în *KözlVeszprém*, 22, 2002, p. 43–55.
- Petres și colab. 1974 É. F. Petres, G. Bándi, T. Kovács, *Igar-Vámpusztá-Galástya*, în *ArchÉrt*, 101, 1974, p. 308.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Auf Grund der neuesten Grabungsergebnisse von Tószeg und der neueren rumänischen Forschung*, în *ActaArchHung*, VII, 1956, p. 301–320.
- Poroszlai 1993 I. Poroszlai, *Comparative stratigraphical study of Hungarian Bronze Age tell-settlements*, în J. Pavúk (Red.), *Actes du XIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1–7 septembre 1991*, Bratislava, 1993, p. 59–67.
- Poroszlai 2000a I. Poroszlai, *Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965–1967)*, în *ActaArchHung*, LI, 1999/2000 (2000), p. 111–145.
- Poroszlai 2000b I. Poroszlai, *Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989–1991; II. 1991–1993*, în I. Poroszlai, M. Vicze (Ed.), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta, 2000, p. 13–73.
- Randsborg 1995 K. Randsborg, *Hjortspring. Warfare and sacrifice in early Europe*, Aarhus, Oxford, 1995.
- Rehak 1995 P. Rehak, *Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron*, în P. Rehak (Ed.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at*

- the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America New Orleans, Louisiana 28 December 1992 With Additions*, în *Aegaeum*, 11, Liège, Austin, 1995, p. 95–118.
- Roman, Némethi 1990 P. Roman, I. Némethi, *Date preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Carei-„Bobald”* [Einleitende Angaben der archäologischen Forschungen von Carei-„Bobald”], în *Thracodacica*, XI, 1990, p. 39–47.
- Rómer 1878 Fl. Rómer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Avant la VIIIe session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume. I. Partie. Résultats généraux*, Budapest, 1878.
- Roska 1911 M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánc-halmon. Fouilles aux remparts (Sánc-halom) Perjamos*, în *Földrajzi Közlemények*, XXXIX, 1911, p. 2–29, 2–39 (extrase).
- Roska 1912 M. Roska, *Ásatás a pécska-szemláki határban levő Nagy Sánczon* [Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak], în *DolğChuj*, 3, 1912, p. 1–73.
- Rotea 1993 M. Rotea, *Așezările culturii Wietenberg* [Les établissements de la culture Wietenberg], în *EphemNap*, III, 1993, p. 25–41.
- Somogyvári 1984 A. Somogyvári, *Bronzkori sírok Hatvanban* [Bronzezeitliche Gräber in Hatvan], în *Agria*, XX, 1984, p. 47–71.
- Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*, în *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, 1991.
- Soroceanu, Radu 1975 T. Soroceanu, O. Radu, *Șantierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974* [Archäologische Ausgrabungen der Jahre 1973 und 1974 in Cornești (Kr. Timiș)], în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 33–40.
- Stanczik, Tárnoki 1992 I. Stanczik, J. Tárnoki, *Jászdózsza-Kápolnahalom*, în *Bronzezeit...*, p. 120–127.
- Starkel 1997 L. Starkel, *Environmental Changes in Central Europe 5000–3000 BP*, în H. N. Dalfes, G. Kukla, H. Weiss (Ed.), *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse. Proceedings of the Nato Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, held at Kemir, Turkey, September 19–24, 1994*, Berlin, Heidelberg, 1997, p. 531–550.
- Szabó 1992 G. Szabó, *A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora- és őskori leletek Kölesd-Téglagyvár lelőhelyéről* [Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit], în *ÉvkSzekszárd*, XVII, 1992, p. 35–182.
- Szathmári 1992 I. Szathmári, *Füzesabony-Öregdomb*, în *Bronzezeit...*, p. 134–140.
- Tainter 1988 J.A. Tainter, *The collapse of complex societies*, Cambridge, 1988.
- Tárnoki 1992 J. Tárnoki, *Töröksezentmiklós-Terehalom*, în *Bronzezeit...*, p. 128–130.
- Tárnoki 2001 J. Tárnoki, *Töröksezentmiklós az őskorban*, în L. Selmeczi, A. Szabó (Szerk.), *Fejezetek Töröksezentmiklós múltjából, Töröksezentmiklós*, 2001, p. 89–122.
- Tasić 1984 N. Tasić, *Die Vinkovci-Kultur*, în *Kulturen...*, p. 15–32.
- Točík 1978 A. Točík, *Slovakia in the Early and Middle Bronze Ages (1700–1200 B.C.)* în *Anthropologie*, XVI, 2, 1978, p. 97–105.
- Točík 1981a A. Točík, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche Befestigte*

- Ansiedlung der Madarovce Kultur*, în *Materialia Archaeologica Slovaca*, III, Nitra, 1981.
- Točík 1981b A. Točík, *Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej* [Malé Kosihy. Altbronzezeitliche Siedlung], în *Materialia Archaeologica Slovaca*, IV, Nitra, 1981.
- Tompa 1936 F. Tompa, *Bronzkori lakótelep Hatvanban* [Eine bronzezeitliche Siedlung in Hatvan], în *ArchÉrt*, XLVIII, 1935 (1936), p. 16–34, 241–242.
- Tompa 1937 F.v. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936*, în *BerRGK*, 24–25, 1934–35 (1937), p. 27–127.
- Tóth 2001 K. Tóth, *Kora bronzkori településrészet Csongrád határában* [Ein frühbronzezeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Csongrád], în *StudArch*, VII, 2001, p. 115–160.
- Urban 1991 Th. Urban, *Eine Hausstelle der frühen und mittleren Bronzezeit*, în *Hänsel, Medović 1991*, p. 83–109.
- Uzelac și colab. 1997 J. Uzelac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, Al. Jovanović, *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrade-Vršac, 1997.
- Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987 L. Veliačik, V. Němejcová-Pavúková, *Zwei Bronzehorte aus Ivanovce*, în *SlovArch*, XXXV, 1, 1987, p. 47–64.
- Vicze 1992 M. Vicze, *Baracs-Földvár*, în *Bronzezeit...*, p. 146–148.
- Vladár 1973 J. Vladár, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, în *SlovArch*, XXI, 1973, p. 253–357.
- Vladár 1975 J. Vladár, *Spišský Štvrtok, befestigte Siedlung der Otomani-Kultur*, în *III. Internationaler Kongress für slawische Archäologie Bratislava, 7.14. September 1975*, Nitra 1975, p. 2–24.
- Zoltai 1922 L. Zoltai, *Óstelepek Debrecen környékén*, în *Debreceni Képes Kalendárium*, Debrecen, 1922, p. 55–60.

DER BEGINN DER BRONZEZEITLICHEN TELLIEDLUNGEN IM KARPATENBECKEN. CHRONOLOGISCHE PROBLEME

(Zusammenfassung)

Dank der Bemühungen zahlreicher Forscher, die seit fast 150 Jahren die künstlichen Hügel an der Mittleren Donau systematisch erforschen, bilden die bronzezeitlichen Tells im Karpatenbecken ein wohlbekanntes Phänomen. Eine Frage blieb jedoch ungeklärt, und zwar die Formulierung einer Definition, die die Aufstellung eines vollständigen Katalogs dieser Denkmäler ermöglichen würde. Ausgehend von dem Prinzip, dass ein Tell im Karpatenbecken eine vielschichtige Siedlung bildet, die für eine bestimmte archäologische Kultur kennzeichnend ist, und die durch die allmähliche Ablagerung von Resten von Oberflächenbauten entstanden, die aus Lehm und einer Holzstruktur bestanden, sammelte ich bisher 188 Fundstellen, die diese Merkmale aufweisen (Abb. 1). Ausgehend von der Zahl der archäologischen Niveaus und der Dicke der Kulturschicht schlug ich eine Unterteilung in *eigentliche Tells* und *tellartige Siedlungen* vor. So betrachtete ich als *eigentliche Tells* jene Siedlungen im Karpatenbecken, die mindestens drei archäologische Niveaus und/oder Ablagerungen von mehr als 1 m aufweisen. Als *tellartige Siedlungen* bezeichnete ich Fundstellen mit einer Stratigraphie von bis zu 1 m und mindestens zwei archäologischen Niveaus, die für eine bestimmte archäologische Kultur kennzeichnend sind. Die dritte Kategorie besteht aus *Siedlungen mit*

der Form eines Hügels oder einer Erhebung, die eine Siedlungskontinuität widerspiegeln (Siedlungshügel, Moundsettlement), für die es aber keine Angaben zur Dicke der archäologischen Schicht oder der Anzahl der Bebauungsniveaus gibt.

Allgemein wird die Ansicht geteilt, dass das erneute Auftreten der Tells nach mehr als 2000 Jahren mit der Verbesserung der klimatischen Bedingungen in Verbindung steht, was den Anfang des Subboreals begleitet. Unter Berücksichtigung chronologischer und kultureller Momente konnte ich für diese Siedlungen fünf Zeithorizonte unterscheiden (Abb. 2).

Der erste Zeithorizont (Abb. 3) entspricht den Anfängen der frühen Bronzezeit (ca. 2500 v.Chr.). Der Tell von Vinkovci „Tržnica“, der 1962 von S. Dimitrijević untersucht wurde, hat eine Stratigraphie von 4,20 m. Davon gehören 1,60 m und drei Siedlungsstufen (C, D1–D2) zur Somogyvár-Vinkovci-Kultur (Abb. 4/1). Für die frühe Bronzezeit I bildet der Tell von Vinkovci eine Ausnahme, während im Bereich der Somogyvár-Vinkovci-Kultur nur Siedlungen mit einer einzigen, sehr dünnen Kulturschicht bekannt sind. Dabei handelt es sich um eingetiefte Wohnungen, Feuerstellen und Abfallgruben. Ähnlich verhält es sich auch im Bereich der zeitgleichen und geographisch benachbarten Makó-Kosihy-Čaka-Kultur. Die Tellsiedlung von Vinkovci stellt daher mit dem erstmaligen Auftreten eines bronzezeitlichen Tells im Karpatenbecken nur die Anfänge einer Entwicklung dar, die seit der Zeit des Neolitikums für den Südosten Mitteleuropas nicht mehr kennzeichnend war.

Der zweite Zeithorizont entspricht in der relativen Chronologie, der zweiten Phase der frühen Bronzezeit (ca. 2400 – ca. 2300 v. Chr.). Zu dieser Zeit entstehen in der Donauengegend eine Reihe von Tells, die für die Nagyrév-Kultur kennzeichnend sind. Die hohen Terrassen des rechten Donauufers erwiesen sich als günstig für die Gründung neuer Siedlungen (Abb. 5). Die Lage in Bölcseke ist nicht einzigartig; sie entspricht den Gegebenheiten in den Tells von Dunaföldvár „Kálvária=Öreghegy“, Gerjen „Váradpuszta=Várad“ oder Siógárd „Genesc puszta=Várdomb“. Die gleichen für die Besiedlung günstigen Bedingungen fanden die Nagyrév-Gemeinschaften auch an der mittleren Theiß. (Abb. 5). Ebenfalls in dieser Stufe wurde auch das erste Dorf von Tószeg „Laposhalom“ (Abb. 4/3) gegründet und etwas später jenes von Nagyrév „Zsidóhalom=Áldozó halom“. Im Vergleich zur vorangehenden Stufe bildet jetzt das Auftreten der Tells, wenn auch in beschränktem Maße, einen gut erkennbaren Vorgang. Praktisch wurde die Phase übersprungen, in der die Tells eine Ausnahme bildeten. Es muß aber betont werden, daß die überwiegende Mehrheit der Siedlungen der kulturellen Aspekte Nagyrév, Glockenbecher-Csepel, Nyírseg oder Sanislău weiterhin nur eine einzige Kulturschicht besitzen. Die archäologischen Ablagerungen und die Architektur sind besonders bescheiden und erinnern an den vorangehenden Zeithorizont.

Der dritte Zeithorizont (frühe Bronzezeit III - mittlere Bronzezeit I) bezeichnet den Zeitpunkt der Herausbildung der meisten bronzezeitlichen Tells im Karpatenbecken. Insgesamt konnten für ca. 300 Jahre (ungefähr zwischen 2300 und 1950 v.Chr.) über 100 neue künstliche Hügel verzeichnet werden, in denen Spuren von Siedlungen gefunden wurden. Die Tell-Siedlungen gruppieren sich in unterschiedlichen geographischen Gebieten im Südosten Mitteleuropas, die sowohl die niedrigen Gebiete in den Ebenen der Marosch, Theiß, der drei Kreischlüsse, des Bareău (Berettyó) und des Er, die hohe Terrasse der Donau im mittleren Ungarn, als auch die Hügelgegend nordöstlich von Budapest (Gödöllő) oder jene am Fuße des Bükk-Gebirges umfassen (Abb. 6). Aus kulturell-archäologischer Sicht haben wir es bei der Herausbildung der Tells mit einem allgemeinen Vorgang zu tun, der für das kennzeichnend ist, was wir heute als die Gruppen oder Kulturen Mureş I (Periam „Movila Şanţului“, Smeiac „Livada lui Onea“, Kiszombor „Juhos Miklós tanyá=Új Élet Tsz.“ usw.), Hatvan (Malé Kosihy „Törökdomb“, Tiszalúc „Dankadomb“, Törökszentmiklós „Terehalom“ usw.), Vatina I (Corneşti „Dealul Cornet“, Foeni „Gomila Lupului“ Oreşac „Židovar“ usw.), Otomani I (Carei „Bobald“, Girişu de Criş „Alceau“, Otomani „Cetăţuic(a)=Dealul Cetăţii“ usw.), Vanya I

(Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”, Gomba „Várhegy”, Igar „Vámpuszta-Galástya” usw.) und in Ausnahmefällen für die Vorgänge Gornea-Orlești (Foeni „Cimitirul Ortodox”), Wietenberg (Derșida „Dealul lui Balotă”) oder Tokod (Nycgesújfaló „Téglagyár=Széles Földek”) identifizieren.

Der vierte Zeithorizont (mittlere Bronzezeit II) entspricht chronologisch der Zeitspanne A₂ in Süddeutschland und Österreich (ca. 1900 – nach 1700 v. Chr.). Die zahlreichen in der vorangehenden Phase gegründeten Tells setzen ihre Entwicklung auch in dieser Phase ununterbrochen fort. Es ist jetzt auch die größte Verbreitung des Tell-Phänomens im Karpatenbecken zu verzeichnen, durch ihr Auftreten auch im Areal der Maďarovce-Kultur (Abb. 9). Der westlichste Tell in Europa in dieser Zeit ist jener von Ivanovce „Bašta=Skala” am Flusse Váh im Westen der Slowakei, die nördlichste tellartige Siedlung ist jene von Spišský Štrvok „Myšia hôrka=Barimberg”, im Vorgebirge der Tatra. Im südlichen Bereich, in der Donauengegend, sind die Tells der Vatina-Kultur von Mošorin „Feudvár” (Abb. 11/5) und Orešac hervorzuheben. Die Ostgrenze des Tell-Phänomens liegt im Nordwesten Rumäniens, in der Someschebene (Medieșul Aurit „Potău”) und im Crasna-Tal (Derșida „Dealul lui Balotă”).

Im **fünften Zeithorizont** (mittlere Bronzezeit III), einer etwas kürzeren Zeitspanne als die vorangehenden zwei Stufen (ca. 1650 – vor 1500 v. Chr.), wurden nur wenige neue Tells gegründet. In der Mehrheit der Fälle steht das Auftreten neuer Tells mit dem Vorgang der Verbreitung des Trägers der Vátya-Kultur nach Osten und Westen in Verbindung (Abb. 12). Das beste Beispiel für diese Zeit ist der Tell von Tiszaalpár=Alpár „Várdomb=Nagyvárdomb” an der mittleren Theiß (Abb. 13/2).

Am Ende der mittleren Bronzezeit scheint die Habitatsgattung, die von Tellsiedlungen repräsentiert wird, wie auch mehr als 2000 Jahre früher in der späten Jungsteinzeit, plötzlich aufzuhören. Ohne auf Einzelheiten einzugehen, muß darauf hingewiesen werden, daß die Entwicklung einer großen Anzahl von Tells schon lange vor dem Erscheinen der „Hügelgräber” – Kultur in der Pannonischen Tiefebene oder der rumänischen Westebene unterbrochen wurde. Die besser erforschten Siedlungen, wie jene von Tiszalúc „Dankadomb”, Nagyrév „Zsidóhalom”, Săcueni „Cetatea Boului”, Hatvan „Strázsahegy”, Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății”, Törökszentmiklós „Terehalom”, Bakonszeg „Kádárdomb”, Sălacea „Dealul Vida”, Medieșul Aurit „Potău” usw. sind in dieser Hinsicht aufschlußreich. In den meisten Fällen, in denen die Entwicklung der Tells am Ende der mittleren Bronzezeit III abbricht (Aba-Belsőbáránd „Bolondvár”, Baracs „Földvár=Botyánsánc”, Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”, Igar „Vámpuszta-Galástya”, Mende „Leányvár”, Sárboárd „Bolondvár=Cifrabolondvár” usw.), wurden weder in der Siedlung noch in ihrer Nähe Spuren der Hügelgräberkultur entdeckt. Hinzu kommt noch die Tatsache, daß das Ende von Tells wie Böleske „Vörösgyűrű=Vörösgyír”, Nagykőrös „Földvár” oder Százhalombatta „Földvár” nicht gewaltsam war. Für die Slowakei wird eine parallele Entwicklung der Maďarovce-Endphase, und damit der Tells dieser Kultur, mit den frühen Elementen der Hügelgräberkultur angenommen. In anderen Fällen – hier kann der Tell von Veselý „Hradisko-Podzámske” erwähnt werden –, wurden nach der Maďarovce-Siedlung nur Gruben der Hügelgräberkultur identifiziert, was beweist, daß die neu angekommene Bevölkerung einen eigenen Habitatstyp besaß.

Wenn man über die Aufgabe von Tells spricht, kann die Hypothese gewaltsamer Ereignisse natürlich nicht ausgeschlossen werden. In Jászdóza „Kápolnahalom” z.B. wurde der Tell der Hatvan-Kultur von den Neuankommelingen zerstört; die Spuren eines massiven Brandes beweisen das tragische Ende der Siedlung. Es wird angenommen, daß das Vergraben eines Goldhortes bestehend aus 37 Ringen mit bootförmigen Enden (sogenannte Lockenringe), von 30 kleinen Goldknöpfen und weiterer Gegenstände unter dem Boden einer Wohnung ebenfalls auf dieses Ereignis zurückzuführen ist. Später wird auch das in der Füzesabony-Zeit hier gegründete Dorf dasselbe Schicksal erleiden (Abb. 13/3).

Wie bei der Besprechung des Endes der jungsteinzeitlichen Tells bereits erwähnt wurde, müssen zu äußeren Faktoren (feindliche Einfälle, Umweltkatastrophen usw.) auch innere Faktoren

hinzugekommen sein, die das Verlassen einer Siedlung bewirkten. Diese können mit bestimmten religiösen Motiven in Verbindung stehen, können eine Erklärung hygienischer Natur haben oder auf eine akute gesellschaftliche Disfunktionalität im Inneren der Gemeinschaft zurückzuführen sein.

Mit bezug auf den Titel dieses Artikels darf noch einmal bemerkt werden daß die Entstehung von neuen bronzezeitlichen Tellsiedlungen ein Prozes ist, der die Vorgeschichte des Karpatenbeckens fast 1000 Jahre geprägt hat. Aus verschiedenen Gründen hören Siedlungen mit komplexer Stratigraphie in dieser Zeitspane auf, während zugleich neue gegründet wurden. Die Festlegung des Augenblickes, in dem" ein Tell entstand (was J. Chapman als Tellsiedlung *in statu nascendi* oder als „a tell-to-be into a tell" bezeichnet hat,), hat eine grosse Bedeutung für die Feststellung, welche Gründe dieses Phänomen verursacht haben, für die Eigenschaften dieses Habitattyps und nicht zuletzt für den Charakter der Entwicklung zu einem Tell.

Abbildungen

- Abb. 1. – Die bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken.
- Abb. 2. – Die frühe- und mittlere Bronzezeit im Karpatenbecken. Die chronologische- und kulturelle Tabelle.
- Abb. 3. – Die bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken. Die frühe Bronzezeit I=Die erste Stufe.
- Abb. 4. – 1. Vincovci „Tržnica". Die Stratigraphie (nach *Dimitrijević 1966*); 2. Böleske „Vörösgyűrű=Vörösgyír". Ein Haus der frühe Nagyrév-Kultur (nach *Poroszlai 2000a*); 3. Tószeg „Laposhalom". Die Stratigraphie (nach *Bóna 1992b*); 4. Tiszalúc „Dankadomb". Die Stratigraphie (nach *Kalicz 1968*); 5. Săcuieni „Cetatea Boului". Die Stratigraphie (nach *Bader 1978*).
- Abb. 5. – Die neue bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken. Die frühe Bronzezeit II=Die zweite Stufe.
- Abb. 6. – Die neue bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken. Die frühe Bronzezeit III-mittlere Bronzezeit I=Die dritte Stufe.
- Abb. 7. – 1. Spišský Štvrtok „Myšia hórka=Barimberg". Die Befestigung (nach *Vladár 1975*); 2. Nitriansky Hrádok „Zámeček". Die Befestigung (nach *Točík 1981a*); 3. Sălăcea „Dealul Vida". Die Befestigung (nach *Ordentlich 1969*); 4. Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății". Die Befestigung (nach *Ordentlich 1969*).
- Abb. 8. – 1. Túrkeve „Terehalom" (nach *Csányi, Tárnoki 1992*); 2. Túrkeve „Terehalom" (nach *Csányi, Tárnoki 1992*); 3. Tiszaug „Kéménytető" (nach *Csányi, Stanczik 1992*).
- Abb. 9. – Die neue bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken. Die mittlere Bronzezeit II=Die vierte Stufe.
- Abb. 10. – 1. Košice-Barca (nach *Kabát 1955*); 2. Mošorin „Feudvár" (nach *Hänsel, Medović 1991*); 3. Füzesabony „Öregdomb" (nach *Szathmári 1992*).
- Abb. 11. – 1–2. Mošorin „Feudvár". Die Bautechnik der Wohnungen (nach *Hänsel, Medović 1991*); 3. Mošorin „Feudvár". Architektonische Elemente (nach *Hänsel, Medović 1991*); 4. Mošorin „Feudvár". Planum 13, Westliches Haus. 5. Mošorin „Feudvár". Die Stratigrafie (nach *Hänsel, Medović 1991*).
- Abb. 12. – Die neue bronzezeitliche Tellsiedlungen, tellartige Siedlungen und Siedlungshügeln im Karpatenbecken. Die mittlere Bronzezeit III=Die fünften Stufe.
- Abb. 13. – 1. Otomani „Cetatea de pământ" (nach *Ordentlich 1968*); 2. Tiszaalpár=Alpár „Várdomb=Nagyvárdomb" (nach *Bóna, Nováki 1982*); 3. Jászdórsa „Kápolnahalom" (nach *Stanczik, Tárnoki 1992*); 5. Sălăcea „Dealul Vida" (nach *Chidioșan, Ordentlich 1975*).